UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Vesna Vidrih

Vizualna reprezentacija ženske v partizanski in protirevolucionarni propagandi

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Vesna Vidrih

Mentor: red. prof. dr. Božo Repe
Mentor: doc. dr. Damijan Guštin

Vizualna reprezentacija ženske v partizanski in protirevolucionarni propagandi

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

Diplomsko delo z naslovom
Vizualna reprezentacija ženske v partizanski
in protirevolucionarni propagandi,
je izdelano s soglasjem obeh fakultet in
urejeno po pravilniku matične fakultete.

Zahvala

Dr. Repetu in dr. Guštinu se lepo zahvaljujem za mentorstvo pri diplomskem delu. Zahvaljujem se tudi Tanji Fajt za številne nasvete med nastajanjem besedila ter za prevod povzetka, predvsem pa za iskreno prijateljstvo, ki je nastalo med leti najinega študija. Pozabiti ne smem niti drugih prijateljev, ki so mi bili zvesti spremljevalci na poteh do teh strani. Hvala vam.

In na koncu: ati, mami, Maja. Hvala za vse, predvsem pa ker ste vedno verjeli vame. Rada vas imam.

Vizualna reprezentacija ženske v partizanski in protirevolucionarni propagandi

Avtorica v diplomskem delu obravnava družbene vloge, ki sta jih ženski v svojih vizualnih propagandnih sporočilih pripisovala partizanski in protirevolucionarni tabor med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Pri tem ugotavlja, da je protirevolucionarni tabor ženski pripisoval izrazito tradicionalne vloge, pri čemer izstopa vloga matere. Ta hkrati pooseblja pojme: družina, dom, vera, slovenstvo, vsi skupaj pa kličejo po zaščiti pred komunistično nevarnostjo, ki naj bi prihajala iz nasprotnega tabora. Več aktivnosti je v ženskih podobah moč zaslediti šele proti koncu vojne, ko se protirevolucionarni tabor sooča z grožnjo vojaškega ter politično-ideološkega poraza. Po drugi strani pa je partizanski tabor glede na svoja napredna idejna in politična izhodišča ženski pripisoval aktivnejše vloge, med katerimi se kot popolni novosti pojavita vlogi volivke in borke. Toda njena reprezentacija previdno ostaja znotraj meja ženskega in ženstvenega in že takoj po vojni je viden premik od dramatične drže pogumne borke k reprezentaciji aktivne matere.

Ključne besede: ženske, vizualna reprezentacija, propaganda, partizanski tabor, protirevolucionarni tabor

Visual representation of women in partisan and counter-revolutionary propaganda

The bachelor's thesis deals with the question of social roles attributed to women during the Second World War in the partisan and counter-revolutionary camp. It is interesting to note that the counter-revolutionary camp attributed to women traditional roles, especially the role of mothers. This role also included the notions of family, home, religion, Slovenian national identity and all together they appealed to the fight against the communist danger of the opposing camp. The representation of women in more active roles appeared only towards the end of the war, when the military, political and ideological defeat was becoming a serious threat for the counter-revolutionary camp. On the other hand, the partisan camp followed its advanced ideological and political views and attributed to women more active roles, especially two completely new ones: the role of a voter and that of a fighter. However, the representation of women remained in the limits of femininity and immediately after the war there was a noticeable shift from the dramatic bearing of a courageous fighter to the representation of an active mother.

Key words: women, visual representation, propaganda, partisan camp, counter-revolutionary camp

KAZALO

1. UVOD 8

2. METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR 10

2.1 Opredelitev predmeta in zgradbe diplomskega dela 10

2.2 Metode preučevanja 10

2.3 Hipoteze 10

2.4 Uporabljene kratice 11

3. DRUŽBENOZGODOVINSKI OKVIR 12

3.1 Položaj Slovenk v Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941 12

3.1.1 Izobrazbeni položaj 12

3.1.2 Pravni položaj 13

3.1.3 Ekonomski položaj 13

3.1.4 Družbena aktivnost žensk 15

3.2 Poslabšanje položaja žensk v drugi svetovni vojni 17

3.2.1 Splošno o okupaciji 17

3.2.2 Položaj Slovenk med drugo svetovno vojno 18

4. IDEJNI IN POLITIČNI CILJI OBEH TABOROV 21

4.1 Partizanski tabor 21

4.1.1 Opredelitev pojma partizanski tabor 21

4.1.2 Odnos komunistov do ženskega vprašanja pred vojno 22

4.1.3 Peta državna partijska konferenca: program o reševanju ženskega vprašanja 23

4.1.4 Druga svetovna vojna: preboj žensk v javno sfero 24

4.2 Protirevolucionarni tabor 27

4.2.1 Opredelitev pojma protirevolucionarni tabor 27

4.2.2 Kratko o vizijah »novega« sveta 29

4.2.3 Ženska in njen položaj v očeh protirevolucionarnega tabora 31

5. VIZUALNE PODOBE ŽENSKE V PROPAGANDI OBEH TABOROV 35

5.1 Kratko o politični propagandi 35

5.2 Značilnosti vizualnega sporočila 37
5.3 Mati: ključni lik propagandnih sporočil 39
5.4 Vernica: branik pred komunizmom 45
5.5 Žrtev: pogum, dostojanstvo, zgled 48
5.6 Žene: steber zaledja 54
5.7 »Naše žene volijo«: volivka 58
5.8 Dekle: nosilka novega rodu 64
5.9 Med dvema ognjema: partizanka v očeh antagonističnih taborov 69

6. ZAKLJUČEK 77

7. VIRI IN LITERATURA 80
7.1 Viri 80
7.1.1 Časopisni članki 80
7.1.2 Brošure 81
7.1.3 Letaki 81
7.1.4 Slikovno gradivo 81
7.2 Strokovna literatura 83

1. UVOD

Totalnost druge svetovne vojne še več kot šestdeset let po njenem koncu nudi neizmerne možnosti znanstvenega raziskovanja, sodeč po množici publicistične literature vznemirja tudi laično javnost, vsekakor pa njena grozljivost še dandanes sprašuje našo vest ter preizkuša naše civilizacijske vrednote in moralne standarde. Zadnji dogodki v zvezi s povojnimi poboji kažejo, da demoni preteklosti v Sloveniji še vedno bedijo in da delitve državljanske vojne še niso presežene. Zapletenost, vznemirljivost in hkrati tragika tega poglavja slovenske zgodovine so tudi mene vedno nepojasnljivo pritegovali in odločitev, da se bo moje diplomsko delo nanašalo na ta časovni okvir, je bila sama po sebi umevna. Idej in želja se je zamenjalo kar nekaj, odločitev pa je prinesel zgolj en naključno videni plakat, ki me ni pritegnil zaradi svojega osrednjega sporočila, ampak zaradi načina upodobitve žensk na njem. Kako sta konkurenčna politična bloka med drugo svetovno vojno na Slovenskem uporabljala ženski lik v slikovnih propagandnih sporočilih, kako sta videla ženske v 'svojem' taboru in ženske na 'drugi' strani, kakšne naloge sta jima pripisovala za prihodnost… Tema diplomskega dela je bila tako določena, nisem si pa še dobro predstavljala, v kaj se spuščam.

Ob branju strokovne literature, ki je trajalo do samega konca diplomskega dela, sem začela najprej s pregledovanjem časopisja protirevolucionarnega tabora (Jutro, Slovenec, Slovenski dom, Slovensko domobranstvo…) in kaj hitro je postalo jasno, da ne bo zadostovalo zgolj zbiranje slik, ampak bo nujno potrebno tudi branje vseh besedil, ki so se nanašala na ženske in način, kako so jih dojemali. Tekstualno ni bilo ločeno od vizualnega, ampak se je nujno dopolnjevalo. Enako je veljalo za tisk partizanskega tabora (Slovenski poročevalec, Naša žena, Partizanski dnevnik…), kjer je bilo zaradi slabših tehničnih pogojev in ilegalnega dela tiskarn slikovno gradivo bistveno redkejše, še zlasti v prvih letih vojne. Toda s pregledovanjem letakov, plakatov, brošur in drugega propagandnega materiala se je število ženskih podob hitro širilo, prav tako raznih besedil, s tem pa je nastalo novo vprašanje načina predstavitve zbranega materiala. Zato sem nehala z zbiranjem ponavljajočih se motivov, saj ni bil moj namen kvantitativna obdelava podatkov, ampak poiskati čim več različnih družbenih vlog, ki so bile ženskam pripisane. Tako je nastalo sedem skupin. Pri tem poudarjam, da so bile te določene na osnovi zbranega vizualnega materiala, besedila, ki sem jih vključila, pa služijo za dodatno ilustracijo tedanjega dojemanja ženske in njenega bistva. Med temi skupinami tudi niso določene jasne meje, saj so se vloge velikokrat prekrivale. Tako se

denimo lik vernice in matere v protirevolucionarnem taboru obvezno prekrivata, prav tako tudi lik matere in podpornice zaledja v partizanskem taboru. Z izjemami so si tudi podeljene vloge bolj ali manj enake v obeh taborih, razlikujejo se seveda po načinu interpretacije, vsak tabor seveda skozi svojo ideološko-politično prizmo. Zato sem za boljše razumevanje v diplomsko delo vključila tudi kratek oris družbenega položaja žensk pred in med vojno kot tudi osnovna ideološko-politična izhodišča obeh taborov, ki se nanašajo na ženske.

V ozadju nastanka diplomskega dela pa se seveda dogaja še mnogo stvari. Radovednost in množica dostopnega gradiva zelo hitro zaneseta v vsesplošno brskanje in branje tudi tistega, kar je že izven delovnega okvira in le kazalci, ki so se, vsaj zame, v arhivu obračali hitreje kot sicer, spomnijo, da se moraš vrniti. Vsebina propagandnih sporočil lahko na trenutke že dolgočasi, a potem nenadoma nasmeje, včasih pa tako zgrozi, da se moraš za trenutek ustaviti. In ko nekoliko očitajoče sprašuješ v prazno, kako so mogli vsemu temu sploh verjeti, hitro ugotoviš, da nas tudi danes zasipavajo z najrazličnejšimi komercialnimi sporočili in kako naivno jim znamo slediti vse do blagajne, ko nam v zameno za določen znesek predajo vrečko z izdelkom, ki nam bo, kot obljublja reklama, prinesel neizmerno veliko zadovoljstva. Prav zanimivo se je pri tem tudi zamisliti, kakšne vloge v sodobnih reklamnih sporočilih zavzemajo ženske in koliko jih medtem sedi v parlamentu ali na drugih vodilnih mestih v politiki, gospodarstvu ali drugod… Vendar to ni mesto, kjer bi iskali odgovore na izzive sedanjosti. Naslednje strani so namenjene izmišljenim, narisanim ženskam, posvečene pa resničnim, ki so te vloge odigrale v nekem usodnem zgodovinskem času. Ne glede na tabor, ne glede na vzgibe.

2. METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR

2.1 Opredelitev predmeta in zgradbe diplomskega dela

Osrednji namen diplomskega dela je določiti družbene vloge, ki sta jih ženski v vizualnih propagandnih sporočilih podeljevala antagonistična tabora, ki sta se med drugo svetovno vojno oblikovala na Slovenskem – partizanski in protirevolucionarni. Za boljše razumevanje je diplomsko delo dopolnjeno s prikazom položaja žensk v Kraljevini Jugoslaviji ter razmerami po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja, opisana pa so tudi osnovna idejna in politična izhodišča obeh taborov. V zaključku sledi verifikacija hipotez ter kratek oris vizualne reprezentacije ženske, kakršna je sledila v prvih letih po vojni v zmagovitem taboru.

2.2 Metode preučevanja

Pri delu je bila uporabljena naslednja metodologija:

- Metoda analize virov: analizirana je bila najpomembnejša periodika, plakati, letaki in brošure obeh taborov, prav tako tudi strokovna literatura v povezavi z obravnavano tematiko. Na tej osnovi so bile določene socialne vloge, katere sta tabora pripisovala ženskam.
- Primerjalna metoda: primerjana sta bila oba načina vizualne reprezentacije.
- Deskriptivna metoda: uporabljena je bila za opis in razjasnitev vsebine ter značilnosti slikovnih propagandnih sporočil.

2.3 Hipoteze

Diplomsko delo opredeljujeta dve hipotezi:

Hipoteza 1:
Protirevolucionarna propaganda prikazuje žensko v tradicionalnih vlogah, kar pomeni kontinuiteto njene predvojne reprezentacije.

Hipoteza 2:

Partizanska propaganda prikazuje žensko v novih aktivnih vlogah (borka, podpornica narodnoosvobodilnega gibanja, volivka…).

2.4 Uporabljene kratice

AFŽ – Antifašistična fronta žena
AS – Arhiv Slovenije
CK KPJ – Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije
CK KPS – Centralni komite Komunistične partije Slovenije
GO SPŽZ – Glavni odbor Slovenske protifašistične zveze žena
IO OF – Izvršni odbor Osvobodilne fronte
JRZ – Jugoslovanska radikalna zajednica
JŽZ – Jugoslovanska ženska zveza
KNOO – krajevni narodnoosvobodilni odbor
KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
KPS – Komunistična partija Slovenije
OF – Osvobodilna fronta
SNOS – Slovenski narodnoosvobodilni svet
SPŽZ – Slovenska protifašistična ženska zveza

3. DRUŽBENOZGODOVINSKI OKVIR

Propaganda je kot proces družbeno determiniran, zato je potrebno propagandno komuniciranje vedno raziskovati znotraj družbenozgodovinskega konteksta in kulturnega okvira. Zgodovinska tradicija namreč daje propagandistu motivacijo in celo vpliva na njegov način komuniciranja z občinstvom. Kulturni okvir pa vključuje infrastrukturo, ki zagotavlja materialni kontekst, v katerem se propagandna sporočila pošiljajo in sprejemajo, njegove sestavine pa so politika, ekonomija, ideologija, družbeni miti, družbene prakse in posebni dogodki. Propaganda je tako posledično produkt sil, ki so časovno vzpostavljene že prej, jo nadzorujejo in ji omogočajo delovanje, hkrati pa je tudi produkt časa, v katerem se pojavlja.[1]

3.1 Položaj Slovenk v Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941

3.1.1 Izobrazbeni položaj

Ena izmed novosti, ki so bile uvedene z nastankom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918, je bila tudi odpiranje celotnega šolskega sistema ženskam, vključno z leta 1919 ustanovljeno ljubljansko univerzo. V študijskem letu 1919/20 je bilo tam vpisanih 695 študentov, od tega 25 študentk, kar predstavlja 3,6 %. V študijskem letu 1937/38 jih je bilo od 1837 študentov 346 ženskega spola ali 18,5 %. Pot jim je ostajala zaprta na teološko fakulteto, sicer pa jim lahko določen zaključen študij ni nujno prinesel tudi službe. Tako je bil posameznici omogočen študij prava, vendar se ta kot sodnica ni mogla zaposliti, saj je Zakon o sodnikih rednih sodišč iz leta 1929 to prepovedoval. Po nastanku Kraljevine SHS so bili ukinjeni tudi predpisi o neizenačenosti plač in celibatu učiteljic, toda v drugi polovici tridesetih let, ko se je začel gospodarski položaj poslabševati, so prve začele izgubljati službe poročene učiteljice.[2]

---

[1] Garth S. O'Donell, Victoria Jowett: Propaganda and Persuasion. Thousand Oaks, New Delhi, London 1999, str. 282–283, 370–373; France Vreg: Politično komuniciranje in prepričevanje: komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja. Ljubljana 2000 (dalje: Vreg, Politično komuniciranje in prepričevanje), str. 157–158.

[2] Aleš Gabrič: Od moškega do unisex šolstva. V: Aleksander Žižek (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana 2004 (dalje Gabrič, Od moškega do unisex šolstva), str. 218–219; Jovanka Kecman: Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941. Beograd 1978 (dalje: Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu), str. 205.

Sicer pa so Slovenke v primerjavi z ženskami v drugih delih Jugoslavije po izobrazbi bistveno izstopale. Tako je bilo ob štetju prebivalstva leta 1931 v celotni državi nepismenih 56,4 % žensk starih nad deset let, v Sloveniji pa le 5,8 %. Osnovnošolska izobrazba je v Dravski banovini zajela skorajda vse šoloobvezne otroke, večal pa se je tudi delež vpisanih deklet na strokovne šole in gimnazije. Delež deklet je bil v slednjih v šolskem letu 1918/19 11,8 %, 1937/38 pa 35,8 %. S sprejetjem nove šolske zakonodaje leta 1929 je bilo uvedeno danes splošno uveljavljeno načelo skupnega poučevanja deklic in dečkov v osnovnih šolah, toda nekatere srednje šole in učiteljišča so bila še vedno ločena glede na spol učencev, kar je veljalo zlasti za katoliške šole s pravico javnosti in za učiteljišča. Delna spolna segregacija je tako ostajala kot dediščina preteklosti ali pa različnih idejnih pogledov na potrebe fantov in deklet v procesu izobraževanja.[3]

3.1.2 Pravni položaj

Kraljevina Jugoslavija v času svojega obstoja ni imela enotnega državljanskega zakonika, ampak so zasebne pravice in dolžnosti državljanov urejali različni pravni predpisi iz časa pred nastankom skupne države. Tako je obstajalo šest pravnih območij, ki so se precej razlikovala tudi glede na položaj žensk. V Sloveniji je veljal Obči državljanski zakonik iz leta 1811, dopolnjen z novelami iz let 1914, 1915 ter 1916. Te so ji pripisovale vloge zlasti znotraj družine, za opravljanje pravnih zadev pa je poročena ženska potrebovala predhodno moževo dovoljenje. Lahko je bila priča pri oporoki, skrbnica mladoletnih oseb in njihove lastnine. Cerkvena poroka je bila obvezna, ločitev pa praviloma nemogoča, četudi sta se z njo strinjala oba zakonca. Je pa to pravno območje v primerjavi z ostalimi omogočalo civilni zakon v primeru ateizma ali različnih veroizpovedi.[4]

3.1.3 Ekonomski položaj

Zadnji uradni popis prebivalstva v Kraljevini Jugoslaviji iz leta 1931 je pokazal, da je od kmetijskih dejavnosti na Slovenskem živelo 60,28 % prebivalstva ali 689.772 ljudi. Ti so živeli v okviru 235.143 družin oz. gospodinjstev, od katerih jih je bilo 39 % gospodarsko odvisnih in so dohodek ustvarjala zgolj s svojim delom. Zlasti pri teh družinah je bila vloga

[3] Gabrič, Od moškega do unisex šolstva, str. 218-219; Mateja Jeraj: Slovenke na prehodu v socializem: (vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953). Ljubljana 2005 (dalje: Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem), str. 21.
[4] Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu, str. 56–57.

ženske zelo pomembna. Tipična ženska dela na kmetiji so bila vsa opravila v hlevu v zvezi z mlekom, delo s prašiči in perutnino ter večina vzreje malih živali, poleg tega pa še gospodinjska dela. Najslabši je bil položaj dekel in dninark, ki so za svoje delo zaslužile za tretjino manj kot moški, poleg tega pa niso uživale nobene socialne zaščite.[5]

Del odvečnega agrarnega delavstva je vzela industrija in s tem blažila naraščajočo vaško revščino. Leta 1931 je od neagrarnih gospodarskih dejavnosti živelo 454.526 prebivalcev, od tega 55,76 % od industrije in obrti, ostalo pa od trgovine, služnostnih dejavnosti, javnih služb ter drugih dejavnosti. Delež žensk med zaposlenimi je bil do propada države okoli 33 do 39 % in v stalnem porastu. Ženska delovna sila je bila v nekaterih panogah prevladujoča – v tekstilni in oblačilni industriji so ženske predstavljale dve tretjini zaposlenih, v tobačni 59 %, zelo feminizirane so bile tudi gostinske in služnostne dejavnosti. Med nameščenci in uradniki je bilo zaposlenih od 38 do 40 % žensk, med učitelji in profesorji osnovnih in srednjih šol pa od 41 do 64 % žensk.[6]

V poklicnem življenju ženske niso bile enakopravne z moškimi, saj so bile za svoje delo praviloma plačane skoraj za tretjino manj. Zlasti v državnih ustanovah so bile ženske ob omejevanju delovne sile ponavadi tudi prve na udaru, medtem ko je bilo drugače na področju gospodarstva, kjer so zlasti med gospodarsko krizo reševali probleme podjetij s cenejšo žensko delovno silo.[7] Po nastanku skupne države je v slovenskem prostoru veljala še avstrijska delovna zakonodaja, ki je prepovedovala zaposlovanje otrok pred štirinajstim letom, nočno delo žensk, delovni čas pa je bil omejen na največ 11 ur. Delavska zaščitna zakonodaja je bila poenotena v začetku dvajsetih let, ko so bili izdani zakon o inšpekciji dela, zakon o zavarovanju delavcev ter zakon o zaščiti delavcev. Slednji je zaposlenim materam določil pravico dveh mesecev porodniškega dopusta pred rojstvom otroka in dva meseca po njem ter pravico do dojenja otroka še dvajset tednov po vrnitvi na delovno mesto. Zakon je določal še nekatere druge ugodnosti na področju varstva otrok zaposlenih mater, toda določila se velikokrat niso izvajala ali pa so si jih delodajalci razlagali po svoje, nadzor pa ni bil zadovoljiv. Zato so bili delovni pogoji, še zlasti nekvalificiranih delavk, izjemno težki, nizke

[5] France Kresal: Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: Aleksander Žižek (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana 2004, str. 172–173.
[6] Prav tam, str. 174.
[7] Prav tam, str. 176.

mezde niso omogočale primerne prehrane, zato je bila med delavkami zelo razširjena tuberkuloza, slabo socialno stanje pa je ženske sililo tudi v prostitucijo in splav.[8]

3.1.4 Družbena aktivnost žensk

Volilna pravica ženskam v Kraljevini Jugoslaviji ni pripadala, s čimer so bile poleg že prej omenjene sodne izključene tudi iz zakonodajne in izvršilne veje oblasti. Ženske niso mogle biti poslanke in ministrice, prav tako se niso mogle zaposliti v diplomatskih službah. Leta 1920 je sicer izšla uredba, ki je ženskam starim nad 21 let dovoljevala udeležbo na občinskih volitvah, a v praksi ni nikoli zaživela, saj je bila ta določba že naslednje leto črtana. Tedaj so namreč zastopnike SLS v jugoslovanski vladi zamenjali liberalci, ki pa ženski volilni pravici niso bili preveč naklonjeni, saj so bili mnenja, da se ženske na volitvah raje odločajo za katoliško stranko. Ženske so tako ustavno zagotovljeno splošno volilno pravico na državni ravni dobile šele z Ustavo Federativne ljudske republike Jugoslavije leta 1946, so pa ponekod volile že med vojno na osvobojenem ozemlju.[9]

Posledično so težje uveljavljale svoje zahteve, zato so poskušale delovati preko raznih društev. Nekakšno osrednje žarišče ženske dejavnosti je na Slovenskem predstavljalo Splošno slovensko žensko društvo, ki je bilo ustanovljeno v Ljubljani leta 1901 in je tako vlogo ohranilo vse do razpada Kraljevine Jugoslavije. Društvo je bilo odprto vsem Slovenkam, ne glede na politično usmeritev, poklic in gmotno stanje, poleg kulturnih in socialnih nalog pa si je zastavilo tudi doseganje čim večje enakopravnosti na področju izobraževanja ter v poklicnem in političnem življenju. Soudeležbo pri slednjem so si ženske želele zlasti zaradi sodelovanja pri oblikovanju pravičnejše socialne zakonodaje. Ta možnost jim je ostajala zaprta, zato so se članice udejstvovale zlasti na področju dobrodelne dejavnosti – podpirale so materinske in otroške domove, zavetišča za brezposelne ženske ter druge socialne ustanove. Izjemno velik poudarek so pripisovale izobraževanju, zato so podpirale tudi dekliške šole in internate, preko predavanj, razstav, izletov in literarnih večerov pa skušale vzgajati narodno zavedne in izobražene rodove Slovenk.[10]

---

[8] Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 23–24.
[9] Prav tam, str. 25–26.
[10] Prav tam, str. 30–31.

Prva svetovna vojna je ženske postavila pred nove in še odgovornejše naloge, saj so morale marsikje prevzeti vloge svojih mož, ki so se bojevali na fronti. Izjemno mesto so zasedle v deklaracijskem gibanju leta 1917, ki se je zavzemalo za združitev vseh v Avstro-Ogrski živečih Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno državnopravno enoto pod žezlom Habsburžanov, za katero so hkrati želele, da bo tudi socialno pravičnejša in ženskam bolj naklonjena. Čez dobro leto ob koncu vojne so se Slovenci za kratek čas znašli v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, nato pa v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Nova država ženskih pričakovanj ni uresničila in Splošno žensko društvo je svojo dejavnost še okrepilo preko podružnic v Mariboru, Celju, Novem mestu ter Gorici, na jugoslovanski ravni pa se je septembra 1919 vključilo v Narodno žensko zvezo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Slednja se je leta 1929 preimenovala v Jugoslovansko žensko zvezo (v nadaljevanju: JŽZ). Versko in politično je bila nevtralna, vključevala pa je okoli 300 organizacij, ki so delovale samostojno, a so se zavezale k spoštovanju skupnega idejnega programa. Slovenska sekcija JŽZ je poleg Slovenskega splošnega društva vključevala še okoli 20 najrazličnejših ženskih organizacij, celotna JŽZ pa je bila vključena v Mednarodno žensko zvezo ter Malo žensko antanto, ki je združevala ženska društva iz držav članic Male antante.[11]

Pomembni, čeprav sta delovali izven JŽZ, sta bili na Slovenskem še Slovenska krščanska ženska zveza in Zveza delavskih žena in deklet. Prva se je zavzemala za izboljšanje položaja žensk na podlagi krščansko-socialnih načel, druga pa je bila bolj socialistično usmerjena in se je zavzemala za popolno enakopravnost žensk z moškimi v socialnem, civilnem in materialnem pogledu. Pod vplivom komunistov je začela v tridesetih letih zelo odkrito nastopati proti kapitalističnemu družbenemu redu, zato so jo oblasti leta 1935 razpustile.[12]

Poleg številnih strokovnih in splošno izobraževalnih tečajev ter predavanj z najrazličnejšimi tematikami, ki so jih ženska društva prirejala, je pomembno omeniti vlogo revije Ženski svet, kjer so svoje prispevke objavljale številne slovenske intelektualke in književnice, pisale pa so tudi v druge slovenske, jugoslovanske in tuje časopise. Tisk je imel ključno vlogo pri organiziranju akcij zbiranja sredstev za dobrodelne namene ter množičnih zborovanj, kjer so udeleženke zahtevale enako in splošno volilno pravico, novo žensko bolnišnico, enakopravnost zakonskih in nezakonskih otrok ter enaka moralna merila za oba spola. Protestirale so tudi proti širjenju srbskega dednega prava na vso državo, ki je bilo ženski

[11] Prav tam, str. 31–34.
[12] Prav tam, str. 34–35; Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu, str. 57.

izrazito nenaklonjeno, proti ukinitvi ženskih šol, odpuščanju žensk iz državnih služb, alkoholizmu ter prostituciji. V tridesetih letih so kljub čedalje očitnejši ideološki diferenciaciji organizirale narodnoobrambna, protivojna in protifašistična zborovanja, zavzemala pa so se tudi za pomilostitev političnih zapornikov, med katerimi je bil precejšen delež komunistov. Rezultati teh prizadevanj so bile različne spomenice in resolucije, oblast pa je tovrstno dejavnost skušala preprečevati s cenzuro, policijskimi zasliševanji in celo sodnim pregonom.[13]

Žensko gibanje je v drugi polovici tridesetih let doseglo največjo enotnost pri nastopanju za zaščito svojih interesov, pri čemer so v okviru ljudskofrontne politike sodelovale tudi slovenske komunistke. Po sporazumu Ribbentrop – Molotov avgusta leta 1939 so slednje svojo aktivnost v ženskih društvih opustile, saj komunisti niso več poudarjali svoje protifašistične usmeritve, ampak razredni boj. Na predvečer druge svetovne vojne se je tako slovensko žensko gibanje bistveno skrčilo, Slovenke pa potlej niso več uspele obnoviti enotnega in prijateljskega nastopanja v boju za svoje pravice.[14]

3.2 Poslabšanje položaja žensk v drugi svetovni vojni

3.2.1 Splošno o okupaciji

6. aprila 1941 je Nemčija z zaveznicami napadla Kraljevino Jugoslavijo. Državna tvorba, ki so jo od samega začetka razjedala nacionalna, socialna, gospodarska in kulturna nasprotja, je bila v manj kot dveh tednih mrtva. Slovensko ozemlje (t. j. območje Dravske banovine) so si razdelili nemški, italijanski ter madžarski okupatorji, nekaj posavskih vasi pa je prišlo v sklop Neodvisne države Hrvaške. Vsi omenjeni okupatorji so si prizadevali za trajno formalnopravno priključitev zasedenih ozemelj k svojim državam, kar bi pomenilo tudi raztegnitev lastnega pravnega sistema na ta območja ter vključitev v okupatorjev družbeni red. Italija je to storila 3. maja 1941, 16. decembra 1941 tudi Madžarska. Nemčija je hotela zasedena ozemlja na to najprej pripraviti ter prilagoditi upravo sosednjim avstrijskim deželam, obenem pa se znebiti ljudi, ki bi lahko kakor koli predstavljali oviro za uspešno

[13] Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 35–36.
[14] Prav tam, str. 36–37.

integracijo. Kasnejši razvoj narodnoosvobodilnega boja je formalnopravno priključitev preprečil, čeprav je nacistični red tudi tu uporabljal rasne in druge nacistične zakone, uvedel pa je tudi mobilizacijo v vojsko.[15]

Vsi okupatorji so nameravali slovenski narod kot etnično enoto tudi uničiti, pri čemer ni bil namen fizično uničenje, temveč da Slovenci kot narod izginejo. Pri tem so se posluževali različnih ukrepov, najbolj restriktivni pri tem je bil zagotovo nemški, ki je predvidel tudi najkrajši časovni rok za dosego svojih ciljev – zgolj nekaj let. Poleg tega so okupatorji uvedli tudi vojno gospodarstvo ter hoteli z zasedenih območij dobiti čim več gmotnih dobrin za potrebe svojih vojskujočih se držav. Bistvena značilnost vseh okupatorskih sistemov na Slovenskem pa je bila tudi nasilje.[16] »Vsaka, še tako mila okupacija, pomeni tudi določeno nasilje nad okupiranim prebivalstvom, omejuje njegovo življenje, nalaga mu nove obveznosti itd. Če pa ima okupator še aneksionistične in raznarodovalne namene, je nasilje še večje /…/«, in najbolj grozljive oblike nasilja je dobilo v ukrepih za omejevanje ali zadušitev odpora domačega prebivalstva.[17]

3.2.2 Položaj Slovenk med drugo svetovno vojno

Okupacija je življenjsko raven prebivalstva zelo poslabšala, čeprav je bila ta nizka še pred samim začetkom vojne. Že leta 1940 je namreč jugoslovanska oblast začela racionirati živila ter uvajati nakaznice za kruh in moko, s čimer je še dodatno okrnila že tako skromen jedilnik večine slovenskega prebivalstva. Racionirana preskrba se je v času okupacije še poostrila ter se razširila na cel spekter predmetov, kar je gospodinje postavilo pred nove izzive, od njih pa velikokrat zahtevalo nemalo iznajdljivosti. Z uvedbo svojih valut (nemška marka, italijanska lira in madžarski pengö) ter postavitvijo neugodnih menjalnih razmerij pa so okupatorji znižali finančno moč prebivalstva, omenjeni ukrep pa je prizadel tudi priključeno gospodarstvo. Najrazvitejša gospodarska ter poljedelsko in vinogradniško najrodovitnejša območja je dobil nemški okupator ter jih takoj vključil v svoje vojno gospodarstvo. Ker je nujno potreboval delovno silo, je uvedel obvezno zaposlenost vseh moških in žensk, starejših od 15 let. Mezde in plače so sprva naraščale, toda ker so naraščali tudi življenjski stroški, so

[15] Dušan Nećak, Božo Repe: Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana 2003 (dalje: Nećak, Repe, Oris), str. 134–136.
[16] Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006 (dalje: Ferenc, Okupacijski sistemi), str. 74–77.
[17] Prav tam, str. 340.

bile plače realno nižje kot v Kraljevini Jugoslaviji. Uvajal je tudi predpise iz nemškega delovnega prava, npr. 48-urni delovni teden, plačan dopust, predpise o delovni zaščiti, zdravstvenem in pokojninskem zavarovanju. V tem pogledu sta ostala okupatorja bistveno zaostajala.[18]

Toda bistveno bolj kot poslabšanje materialnega položaja je in bo druga svetovna vojna ostala v slovenskem narodnem spominu po okupatorjevem nasilju. Slovenci so živeli pod tremi okupacijskimi sistemi, ki so se med seboj razlikovali po ciljih in metodah, s katerimi so želeli le-te uresničiti, to pa je imelo različne posledice za kvaliteto življenja prebivalstva na posameznih zasedenih območjih. Še preden se je pojavil odpor, se je začelo množično izganjanje Slovencev z nemškega zasedbenega področja. Če upoštevamo slednje ter tiste, ki so se izgonu izognili z begom na italijansko zasedbeno območje ali v Neodvisno državo Hrvaško, je ta ukrep zajel okoli 80.000 Slovencev. Del izgnancev so odpeljali v Srbijo in Neodvisno državo Hrvaško, okoli 46.000 pa v Nemčijo, kjer so služili kot cenena delovna sila za potrebe njenega vojnega gospodarstva. Prazne domačije izgnanih Slovencev so poselili Nemci, zraven pa sta tekla še dva procesa germanizacije: načrtno in nasilno uničevanje vsega, kar bi ohranjalo slovensko narodno zavest ter širjenje vsega, kar bi dajalo videz nemške dežele. Podobnim ukrepom so bili podvrženi tudi Slovenci na madžarskem zasedbenem območju, kjer jim je okupator prav tako odrekal slovensko narodno identiteto, čeprav je kot pomožni jezik dopuščal prekmursko narečje oziroma t. i. vendščino. Milejše ukrepe je do slovenstva uvajal italijanski okupator, ki je z upoštevanjem slovenskih kulturnih ter prosvetnih ustanov skušal pridobiti naklonjenost domačega prebivalstva, toda po razmahu odpora ter zaostritvi razmer v Ljubljanski pokrajini spomladi in poleti 1942, so njegovi ukrepi postajali vse nasilnejši. Preiskovalni postopki, zapiranje, streljanje talcev, obsojanje na smrt, deportacije v koncentracijska taborišča, surova zasliševanja ter druga vojna hudodelstva so zajela vse slovensko prebivalstvo ter se skozi leta okupacije še stopnjevala. Še nikoli dotlej ni bila namreč ločnica med bojiščem in zaledjem tako zabrisana kot v drugi svetovni vojni, kar je pomenilo popolno vključenost prebivalstva v okupatorjevo nasilje, kmalu pa tudi v krvavo državljansko vojno. Ta je izvirala še iz predvojne ideološke razklanosti Slovencev, strah pred revolucijo in komunizmom pa je okupator izkoristil ter del protikomunistično usmerjenega prebivalstva izrabil za vojaško pomoč proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Medsebojno

[18] Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Martin Ivanič: Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni. Ljubljana 2005 (dalje: Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev), str. 269–276; Ferenc, Okupacijski sistemi, str. 76–77; Nećak, Repe, Oris, str. 138.

obračunavanje med sonarodnjaki je končno število žrtev vojne 1941 – 1945 še povečevalo, nadaljevalo pa se je tudi po njej s poboji pripadnikov vojaških formacij premagane strani ter civilistov, ki so resnično ali domnevno nasprotovali novi oblasti.[19]

Slovenska žena se je v tem viharnem poglavju narodove zgodovine znašla kot izgnanka, kot mati ukradenih otrok, kot taboriščnica, kot zapornica, kot begunka, kot svojka padlih s partizanske, protirevolucionarne ali celo obeh strani, kot žrtev… Nekatere vloge so ji bile znane iz pretekle vojne, nekatere so bile zanjo povsem nove, največkrat z izjemno tragičnim koncem. Po objavljenih podatkih Inštituta za novejšo zgodovino je »Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941 – 1946)« v letu 2007 obsegal preko 94.000 imen, [20] število vojnih in povojnih smrtnih žrtev pa naj bi ob upoštevanju pobeglih in izgnanih oseb s slovenskega državnega prostora predvidoma presegalo številko 146.000 oseb. Ženske pri tem predstavljajo približno 10-odstotni delež vseh žrtev. So pa Slovenke v tej vojni odigrale tudi številne aktivne vloge, še zlasti na partizanski strani, bodisi kot borke v partizanskih enotah ali z opravljanjem najrazličnejših nalog na terenu. S tem so udejanjale tudi svoj enakopraven družbeni položaj, kakor so jim ga pripisovala idejna izhodišča partizanskega tabora, na tej osnovi pa jim je bila priznana tudi volilna pravica. Precej manj aktivnih vlog so imele ženske v protirevolucionarnem taboru, delovale pa so v administrativnem in sanitetnem osebju ter ženski ljubljanski blokovni kontroli, pripadnice Dekliške legije pa so se ukvarjale z obveščevalno in propagandno dejavnostjo.[21]

---

[19] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 89; Ferenc, Okupacijski sistemi, str. 76–77; Tadeja Tominšek Rihtar: Žrtve druge svetovne vojne in povojnega nasilja (1941–1946). V: Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu: slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007 (dalje: Tominšek Rihtar, Žrtve druge svetovne vojne), str. 326.

[20] Podoben podatek tudi na http://www.sistory.si/modules.php?name=Publikacije&op=historiat, ogled 18. 8. 2009.

[21] Vida Deželak Barič: Politizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne. V: Aleksander Žižek (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana 2004 (dalje: Deželak Barič, Politizacija ženske), str. 317; Boris Mlakar: Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1, (dalje: Mlakar, Ženska kot objekt in subjekt), str. 39–48; Tominšek Rihtar, Žrtve druge svetovne vojne, str. 320, 326.

4. IDEJNI IN POLITIČNI CILJI OBEH TABOROV

4.1 Partizanski tabor

4.1.1 Opredelitev pojma partizanski tabor

Na pobudo Komunistične partije Slovenije (v nadaljevanju: KPS) je konec aprila 1941 nastala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (v nadaljevanju: OF). Ta je postala vsenarodna enotna politična nestrankarska organizacija, v katero so se vključili vsi, ki so se zavzemali za takojšen odpor proti okupatorju, ne glede na svoj svetovni nazor ali politično organiziranost. Poleg štirih ustanovnih skupin so jo konec leta 1941, ko je razglasila svoj program Temeljne točke OF, sestavljalo okoli 20 skupin, med katerimi ni bilo nobene predvojne stranke (so pa vanjo vstopali politični disidenti in frakcije strank katoliškega in liberalnega tabora, ki se z uradno strankarsko politiko niso strinjali). Odločilno vlogo v OF je imela ves čas KPS, ki je bila predvsem zaradi izkušenj ilegalnega dela najbolj učinkovita, trdno organizirana in disciplinirana skupina, z jasno, šablonizirano vizijo prihodnosti, kar so jim druge skupine OF tudi priznavale. Sprva dobri in na koalicijskem konceptu temelječi odnosi so se začeli zaradi prekomernih in nekontroliranih obračunov s kolaboracionisti in nasprotniki OF ter sektašenja kaliti. Sploh pa so bili odnosi zapleteni med komunisti in krščanskimi socialisti, med katerimi so potekali boji za organizacijsko prevlado, mnenja pa so se razhajala tudi okoli načina izpeljave revolucionarne spremembe družbe, okoli katere so se sicer strinjali oboji. Konec marca 1943 je bilo trenje rešeno z Dolomitsko pogodbo, s čimer so se vse ustanovne skupine strinjale glede temeljnih vprašanj s KPS, s tem formalno pristale na njeno vodilno vlogo in ji omogočile povojno vpeljavo enopartijskega sistema ter njeno popolno hegemonijo.[22]

OF kot nosilka oboroženega odpora zoper okupatorja pa je z zahtevami po političnih in socialnih spremembah postala tudi močan političen subjekt, kar je navznoter kazala z razdelanim organizacijskim aparatom, navzven pa z odrekanjem pravice prejšnji politični eliti, da govori o prihodnjih koristih slovenskega naroda, ter hkratnim organiziranjem nove, ljudske oblasti. S tem so se vključili tudi v vzporedni, širši proces preurejanja Jugoslavije,

[22] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 62–67; Nećak, Repe, Oris, str. 142–148, 178–179.

zaradi svojega vojaškega prispevka v boju proti skupnemu sovražniku pa so dobili tudi mednarodno zavezniško podporo, čemur je sledilo tudi priznanje.[23]

4.1.2 Odnos komunistov do ženskega vprašanja pred vojno

Komunistična partija Jugoslavije (v nadaljevanju: KPJ) je imela jasno izdelan pogled na položaj žensk, čeprav se pred vojno, kot smo videli v prejšnjem poglavju, ni edina ukvarjala z ženskim vprašanjem, ampak so to počela tudi t. i. meščanska ženska društva. Do teh je imela KPJ zelo negativno stališče, saj naj bi delovanje žensk izven okvira razrednega boja razbijalo enotnost revolucionarnih sil, poleg tega pa naj bi takšna dejavnost prikrivala razredne vzroke za neenakopraven položaj žensk. KPJ je namreč v skladu z leninistično teorijo zagovarjala, da lahko ženske dosežejo popolno enakopravnost zgolj v okviru revolucionarnega boja delavskega razreda za odpravo razredne družbe. Bili so namreč prepričani, da je ženska v kapitalizmu dvojno zatirana – kot del delavskega ljudstva in pa kot ženska.[24] »Žensko vprašanje je torej del boja delavskega razreda in bo rešeno šele s proletarsko revolucijo. Osvoboditev žensk in proletariata je v najožji medsebojni odvisnosti.«[25]

Kljub negativnemu stališču do meščanskih ženskih društev, ki jih je pogosto označevala za feministična, pa je KPJ svoje delovanje in ideje pragmatično prilagajala trenutnim razmeram. Po prepovedi leta 1920 je iskala stike z različnimi ženskimi društvi, zlasti socialistično usmerjenimi, še intenzivneje pa je iskala zaveznike v tridesetih letih. Takrat je namreč vzpon fašizma in nacizma vzbujal po potrebo po obrambi narodnih interesov, v kar se je bila pripravljena priključiti tudi KPJ. Njen program je vključeval tudi zahteve po enakopravnosti žensk ter socialno pravični družbi, s čimer pa se ni bistveno razlikoval od zahtev ostalih ženskih društev. Drugačne so bile le predstave o načinu doseganja teh ciljev. Ženska društva niso podpirala revolucije, zaradi tega je ni izpostavljala niti KPJ. Ljudskofrontna politika je bila tedaj na prvem mestu in odkrito širjenje komunističnih idej v tistem trenutku ni bilo zaželeno. Usklajenega delovanja KPJ in ženskih organizacij je bilo konec leta 1939, ko je KPJ zopet začela izpostavljati razredno vprašanje. Poleg že prej omenjenega sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, se je ideološki vpliv partije v Sloveniji v tridesetih že tako

[23] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 214, 223.
[24] Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 60, 65.
[25] Vida Tomšič: Ženska, delo, družina, družba. Ljubljana 1978 (dalje: Tomšič, Ženska, delo, družina, družba), str. 20.

povečal, da je ta lahko svoje cilje bolj neposredno razkrila, do začetka vojne pa je obračunala tudi z vsemi skupinami, ki bi lahko ogrozile njeno vodilno vlogo v ženskem gibanju (tako meščanska ženska društva in tudi socialdemokratski tekmeci) kot tudi s tistimi znotraj partije, ki so imeli drugačen pogled na žensko vprašanje.[26]

Pri tem ni odveč dodati, da se je tudi sama KPJ spopadala s predsodki do žensk. Mnogi komunisti so do žensk gojili pokroviteljski odnos, nemalokrat so jih dojemali kot izrazito konzervativne, dovzetne tudi za najbolj reakcionarne vplive, še zlasti cerkvene, zato se jim je zdelo, da še bolj kot moški potrebujejo politično prevzgojo. Tito je take predstave na 4. kongresu KPJ v Dresdnu leta 1928 ostro kritiziral, saj naj bi državi in cerkvi le še bolj omogočale, da vplivata na ženske.[27]

4.1.3 Peta državna partijska konferenca: program o reševanju ženskega vprašanja

Čedalje večja nevarnost vojne ter vedno strožji policijski nadzor je jugoslovanske komuniste silil k še večjemu vključevanju žensk v njihovo delo, hkrati pa je vodstvo KPJ odločilo, da je še bolj kot prej potrebno jasno obrazložiti svoje videnje vloge in položaja žensk v revoluciji. Zato je bila problematika ženskega vprašanja obravnavana na 5. državni partijski konferenci oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu.[28] Z referatom je nastopila Vida Tomšič, članica CK KPS in članica CK KPJ, ki je žensko vprašanje označila za sicer posebno vprašanje, ki pa je hkrati tudi del delavske revolucije. Zato se ne smejo za ženske zahteve bojevati le ženske same, ampak celotno delovno ljudstvo. Nova družba pa naj bi poleg splošnih zahtev uresničila tudi naslednje zahteve, ki se nanašajo na ženske:

1. srečno materinstvo: popolna zaščita mater, posebno delavskih in kmečkih, pred porodom in po njem, domovi za matere in nosečnice, porodnišnice, bolnišnice, babiška in zdravniška pomoč, jasli, otroški domovi, zakonska zaščita otrok, odprava vseh razlik med zakonskimi in nezakonskimi otroki, dovolitev splava, dokler ne postanejo razmere takšne, da bodo lahko matere brez skrbi rodile,
2. odprava dvojne morale v javnem in zasebnem življenju: popolna enakopravnost žensk pred zakonom, učinkovit boj proti prostituciji, tako da se kaznujejo zvodniki in kupci,

[26] Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 65–72.
[27] Prav tam, str. 61, 63–64.
[28] Mateja Jeraj: Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti v Sloveniji (1943–1953). V: Arhivi, 2003, št. 1, str. 162.

konec dvojne morale v pravu in celotnem javnem življenju, civilni zakon, možnost ločitve zakona,

3. enakopravnost v gospodarskem življenju: enako plačilo za enako delo, konec razlikovanja pri plačevanju in zaposlovanju med poročenimi in neporočenimi ženskami, odprava nočnega dela za ženske, določen delovni čas za hišne pomočnice, učinkovito varstvo tovarniških in drugih delavk pred škodljivimi posledicami dela, varstvo mladih deklet pred poniževanjem in spolnim izkoriščanjem s strani predstojnikov, plačan dopust za delavke pred porodom in po porodu, zakonsko jamstvo, da bodo po porodniškem dopustu sprejete nazaj na delo, plačan čas za dojenje, otroške jasli pri tovarnah in uradih, dostop do vseh poklicev, šol ter možnosti strokovnega izobraževanja,
4. politične pravice: vse politične pravice s popolno aktivno in pasivno volilno pravico.[29]

Tomšičeva je v omenjenem referatu znova zavzela negativno držo do ženskih organizacij, ki so delale izven okvira partije, trda pa je bila tudi do socialdemokratov, jih obtožila levičarskega odklona ter imenovala za politične nasprotnike, saj naj bi se za žensko enakopravnost premalo zavzemali. Kot zgled (precej nekritičen) je bil poudarjen tudi položaj žensk v Sovjetski zvezi, opredeljene pa so bile tudi oblike partijskega dela med ženskami.[30] »Naše načelo mora biti: povsod, kjer se zbirajo ženske, moramo delati mi; ob vsaki priložnosti, kadarkoli je to mogoče, moramo mobilizirati in razgibati te ženske za boj.«[31]

4.1.4 Druga svetovna vojna: preboj žensk v javno sfero

Kljub temu da se je KPJ leta 1940 odločila, da z ženskimi meščanskimi organizacijami popolnoma prekine sodelovanje, je po začetku vojne za kratek čas znova navezala stike z JŽZ, odrekla pa se je tudi načelu, da ne bo pustila ustanovitve nobene samostojne ženske organizacije. Vojna je namreč kmalu pokazala, da je sodelovanje žensk nujno za zmago v osvobodilnem boju ter za uspeh revolucije. Od žensk se je veliko pričakovalo, njihovo delovanje pa je bilo od leta 1942 tudi institucionalno urejeno. Od 6. do 8. decembra 1942 je v Bosanskem Petrovcu na prvi državni konferenci zasedala Antifašistična fronta žensk Jugoslavije (v nadaljevanju: AFŽ). Resolucija, sprejeta na omenjeni konferenci, jo je

[29] Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, str. 21–22.
[30] Prav tam, str. 27, 31.
[31] Prav tam, str. 34.

opredelila kot organizacijo, »ki naj bi združila jugoslovanske ženske vseh narodnosti in ver v skupnem boju tako za nacionalno osvoboditev kot za zmago socialistične revolucije«.[32]

Temelji Slovenske protifašistične ženske zveze (v nadaljevanju: SPŽZ) so bili položeni z okrožnico Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (v nadaljevanju IO OF) 21. januarja 1943, cilj te organizacije pa je bil pripomoči k še širšemu pritegovanju narodnih sil v osvobodilno gibanje. Omenjena okrožnica je opredeljevala naslednje naloge SPŽZ: »(1) z vsemi sredstvi podpirati OF, narodno vojsko v njeni borbi proti fašizmu, okupatorjem ter njihovim pomočnikom: mihajlovičevcem in beli gardi, (2) pritegniti v to borbo vse Slovenke, (3)zbirati denar, hrano, obleko, obutev, zdravila za narodno vojsko, (4) politično vzgajati slovenske žene za uveljavljanje ženskih političnih in socialnih pravic v smislu enakopravnosti in demokracije, (5) lajšati trpljenje in lečiti rane in žrtve okupatorjev in izdajalcev v smislu programa 'Slovenske narodne pomoči', (6) stavljati predloge za uspešnejši boj in za izpopolnitev osvobodilnih organizacij slovenskega naroda itd.«[33]

Oktobra 1943 so na prvem kongresu v Dobrniču pri Trebnjem izvolili še Glavni odbor SPŽZ (v nadaljevanju: GO SPŽZ) s predsednico Angelco Ocepek in sekretarko Maro Rupena, v ožjem vodstvu pa so delovale še Helena Puhar, Zima Vrščaj Holly, Marjana Draksler ter Francka Šobar. Organizacija se je najprej uveljavila v Ljubljanski pokrajini, nato še na Primorskem in Gorenjskem, v nekoliko manjši meri pa tudi na Štajerskem in Koroškem. Njena primarna naloga je bila predvsem politična animacija žensk, saj se je vodstvo OF zavedalo, da so bile pred vojno ženske v veliki meri politično neangažirane, v zasebni sferi pa vezane na vloge žena in mater. SPŽZ je imela razvejano organizacijsko, socialno, kulturno, družabno, predvsem pa politično-propagandno dejavnost. S tem je vidno pripomogla k vključitvi žensk v osvobodilno gibanje, s tem pa tudi k njihovi politizaciji. Poleg aktualnih nalog, ki so se vezale na osvobodilni boj, pa so bile poudarjene tudi druge dolgoročnejše politične in propagandne naloge, ki so se spreminjale glede na trenutni vojaški in politični položaj: krepiti sodelovanje in vzdrževati stike z drugimi jugoslovanskimi narodi, na Primorskem in Koroškem tudi z italijanskim in avstrijskim narodom, animirati ženske za

[32] Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 79-81.
[33] Rozalija Lukman (ur.): Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. 5, Januar – februar 1943. Ljubljana 1978. Dok. št. 84: Okrožnica IO OF dne 21. januarja 1943 poverjeništvom IO OF, okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF o ustanovitvi Protifašistične ženske zveze, str. 271.

sodelovanje pri vzpostavljanju novih družbenih odnosov, popularizirati vloge partije, Tita ter Sovjetske zveze itd.[34]

Partijsko vodstvo je nad delom SPŽZ skrbno bedelo in ni nameravalo dopustiti, da bi ta kdaj koli prerastla v samostojno politično organizacijo, saj naj bi le pomagala OF pri doseganju njenih ciljev. Helena Puhar, članica GO SPŽZ in Centralnega odbora AFŽ, je na prvem kongresu SPŽZ v referatu izjavila: »Da smo si na jasnem /…/ da SPŽZ torej ni narodna oblast niti ne nikak odbor narodove oblasti, biti mora vir, ki bo žene vzgajal in jih usposabljal zato, da jih bo OF lahko uporabljala kot sposobne ljudi za vzpostavitev te oblasti.«[35] Vseeno je uvajanje posebne ženske organizacije povzročilo hiperorganiziranost ter separatne ženske težnje. Komunistična partija je v tem zaznala nevarnost ponovnega pojava feminističnih tendenc, zato je leta 1944 sledila reorganizacija – organizacijska struktura SPŽZ je bila razrahljana, aktivistični kader se je močno skrčil oziroma postal tesno povezan z OF kot njegova pomožna organizacija. Pri tem je zanimivo tudi to, da se v raznih programskih govorih v zvezi s SPŽZ vedno omenja le posredna podpora žensk oboroženi borbi, bistven poudarek pa se je dajal njihovi politični prevzgoji, kar morda daje slutiti, da se je slovenska partija že bolj odkrito pripravljala na prevzem oblasti. V primerjavi z drugimi jugoslovanskimi ženskimi organizacijami je tudi možno trditi, da je bil pomen SPZŽ za osvobodilno gibanje v Sloveniji manjši kot v ostalih jugoslovanskih pokrajinah, ker so tu enake ali podobne funkcije opravljale tudi druge organizacije, zlasti različni odbori OF ter Ljudske pomoči oz. Slovenske narodne pomoči.[36]

Ženskam je med drugo svetovno vojno uspelo vstopiti v javni prostor, ki so ga do tedaj tradicionalno obvladovali moški. Boris Kidrič je pred koncem vojne zapisal, da je neposredna udeležba žensk v narodnoosvobodilnem boju tem prinesla popolno enakopravnost kljub reakcionarnim predsodkom ter teži preteklosti. Zato se po njegovem mnenju ni več potrebno spraševati, ali ženskam priznati enakopravnost ali ne. Kakšen pa bo njen nadaljnji razvoj kot enakopravne državljanke, je odvisno, v kolikšni meri bo posegala po pravicah, ki si jih je

[34] Vida Deželak Barič: Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941–1945. V: Milica G. Antić: Naše žene volijo. Ljubljana 1999 (dalje: Deželak Barič, Vloga in položaj žensk v NOB), str. 34–36; Deželak Barič, Politizacija ženske, str. 320.
[35] Stana Gerk, Ivka Križnar, Štefanija Ravnikar Podbevšek: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov, II-2. Ljubljana 1970, str. 37.
[36] Deželak Barič, Vloga in položaj žensk v NOB, str. 35, 38; Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 84–85, 90.

sama izbojevala.[37] »V čim večji meri bo naša žena posegla po pravicah, ki si jih je izbojevala v trdi narodno osvobodilni borbi, čim večja bo njena udeležba v politični organizaciji in v organih oblasti, čim več novih, doslej zanemarjenih kadrov bo zraslo, tem uspešnejši bo razvoj naše žene, žene državljanke.«[38]

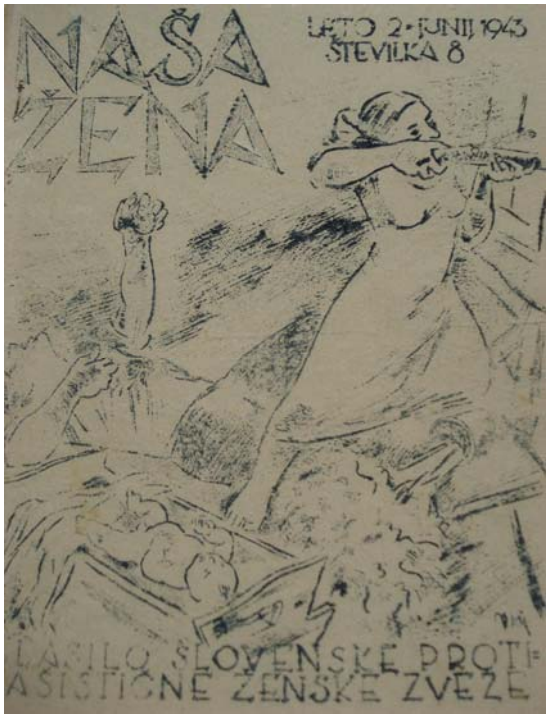

Slika 1[39]

Naslovnica Naše žene iz junija 1943. Ženska strelja skozi okno, za njo leži ranjen moški, v zibelki pa dojenček. Glasilo SPŽZ je začelo izhajati novembra 1942 in je sprva nosilo naslov Našim ženam. Izhajala so tudi druga podobna glasila: v novomeškem okrožju Našim ženam, Slovenka na Primorskem, Slovenke pod Karavankami na Gorenjskem in Koroškem ter Borbena Slovenka na Štajerskem.[40]

4.2 Protirevolucionarni tabor

4.2.1 Opredelitev pojma protirevolucionarni tabor

Pojem protirevolucionarni tabor je nemara težje operacionalizirati, saj je potrebno vedeti, da ne moremo govoriti o enovitem institucionaliziranem subjektu, ampak bolje rečeno o preseku množic različnih akterjev, ki jih je v prvi meri (z)družil strah pred komunisti, kateri so že kmalu po začetku vojne dali pobudo za boj proti okupatorju, njihova vloga pa se je kasneje še krepila, ter želji po ohranitvi lastnega političnega in družbenega položaja. Vse ostalo je bilo bolj ali manj prepuščeno za čas po vojni, obnašanje in delovanje omenjenega tabora pa je dotlej narekoval sprotni potek dogodkov.

[37] Boris Kidrič: Pravica in njena uporaba. V: Slovenski poročevalec, 19. 1. 1945, št. 2, str. 1.
[38] Prav tam.
[39] Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 1.
[40] Sonja Tramšek: Naša žena. Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 340.

Slovenska ljudska stranka (v nadaljevanju: SLS) kot del vladne JRZ je že v času prevlade sil osi v Evropi razmišljala o drugačnih državnopravnih različicah za rešitev slovenskega vprašanja, čeprav je prisegala na jugoslovanski državni okvir. Toda s Koroščevo smrtjo decembra 1940 je SLS izgubila močno, avtoritativno in vplivno osebo, stranko pa so čedalje bolj pestili različni spori in trenja. Polega tega je vztrajno zavračala politično pluralnost in posledično tonila v lastni ideološki ekskluzivizem. Slovenska uradna politika tako ob napadu na Jugoslavijo ni imela ne odločnega vodstva, prav tako ne programa, ki bi odražal enoten nastop. Tako stanje gre pripisati zlasti že predvojni ideološki in politični razdeljenosti slovenskega političnega prostora, razmere pa so po napadu oteževali tudi različni okupacijski sistemi. Oblastni aparat je razpadel, prav tako pa tudi tradicionalne politične stranke. Del politikov, med katerimi so bili najvidnejši dr. Miha Krek, dr. Alojzij Kuhar in Franc Snoj, je načrtovano emigriral ter se vključil v sicer neuspešno delo jugoslovanske emigrantske vlade, del pa jih je ostal v domovini ter pričakoval dokončni prihod okupatorja. Osrednjo osebnost tega dela politike je tedaj predstavljal (bivši) ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen, ki se je po neuspelem poskusu, da bi pri Nemcih dosegel, da bi ti zasedli celotno Slovenijo ter ji dali podoben status, kot sta ga uživali Neodvisna država Hrvaška in Slovaška, izrazil lojalnost Italijanom. Ti so konec maja 1941 ustanovili sosvet ali konzulto, v katero je bilo imenovanih 14 uglednih slovenskih mož. Čeprav niso nikoli presegli posvetovalne funkcije, sestali pa so se le petkrat (delovala je do novembra 1941), je konzulta pomenila kolaboracijo, pri zaveznikih pa je slovenski politiki močno načela ugled.[41]

Poleg politične, upravne in nekaterih drugih oblik kolaboracije pa se je pri Slovencih med vojno pojavila tudi ideološka. Zaradi vodilne vloge KPS v OF, so tradicionalni meščanski politični krogi osvobodilni boj enačili z revolucijo ter s tem nevarnostjo popolnega političnega in družbenega prevrata. Inherentni strah pred revolucijo in komunisti sta jih vodila do prepričanja, da je partizansko gibanje nevarnejše kot pa okupatorji. Taka miselnost jih je peljala še korak dlje, v vojaško kolaboracijo, najprej preko ustanavljanja oddelkov vaških straž, po kapitulaciji Italije pa Slovenskega domobranstva. Od tedaj naprej se je pojem kolaboracije tudi vse bolj prenašal na osebnost Leona Rupnika ter njegovih somišljenikov (t. i. glavačevci in ljotičevci), bila pa je večplastna – od upravne, ideološke in vojaške. Pri vsem tem je nespregledljiv tudi delež slovenske rimokatoliške cerkve. Ta se je v svojih uradnih

[41] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 86–87; Nećak, Repe, Oris, str. 140–141; Jure Gašparič: SLS ob začetku druge svetovne vojne. V: Jasna Fischer (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 412.

stališčih opirala na encikliki papeža Pija XI. Quadragesimo anno iz leta 1931, v kateri je ta socializem obsodil kot liberalno materialistično nasprotje krščanskemu pojmovanju družbe, ter Divini redemptoris iz leta 1937, kjer je obsodil brezbožni komunizem, njegovo kulturno, socialno in politično prakso pa označil za nasilno. S tako držo je generirala protikomunizem pri delu slovenskega prebivalstva in s tem le še podžigala državljansko vojno. V izrazito protikomunistični drži so se izpostavili zlasti Stražarji, boja proti partizanskemu taboru pa so se tudi aktivno udeležili, predvsem ideološko propagandno pa so delovali Mladci Kristusa Kralja.[42]

Poleg legalnega dela protirevolucionarnega tabora je potrebno omeniti še njegov t. i. ilegalni del, ki ga predstavljajo četniki oz. Jugoslovanska vojska v domovini, vanj pa sodi tudi vse ostalo ilegalno delo in organiziranje raznih strank in forumov proti okupatorju, pri čemer so računali na zavezniško zmago, ki bi jim omogočila prevzem okupatorjevega orožja, nato obračun s partizanskim gibanjem ter končni prevzem oblasti. Pri tem velja še izpostaviti, da se legalni in ilegalni del omenjenega tabora v določeni meri prekrivata, delovanje obeh pa je bilo izrazito taktično in oportunistično. Seveda pa kolaboracije ni možno povsem izenačiti s protikomunizmom. Nedvomno so bili tisti, ki so nasprotovali odporu pod vodstvom Osvobodilne fronte, ker so jo dojemali kot komunistično, protikomunisti. Kolaboranti pa so bili tisti, ki so aktivno in prostovoljno delovali z okupatorjem v boju zoper osvobodilno gibanje. So pa mnogi protikomunisti pristali na kolaboracijo ravno zaradi svoje protikomunistične usmerjenosti.[43]

4.2.2 Kratko o vizijah »novega« sveta

Posledica raznolikosti protirevolucionarnega tabora je bila tudi raznolikost idej in programov, ki so jih zastopali akterji znotraj njega. Tematsko jih je moč razdeliti na tri sklope. Prvi sklop se ukvarja s problemom državnega okvira, v katerem bi Slovenci v prihodnosti uresničevali svojo suverenost, drugi sklop idej in programov se ukvarja s problemom politične ureditve

[42] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 89, 99; Doroteja Lešnik, Grega Tomc: Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana 1995 (dalje: Lešnik, Tomc, Rdeče in črno), str. 121; Janko Prunk: Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških političnih sil pred drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (dalje: Prunk, Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških sil), str. 27–28.

[43] Čepič, Guštin, Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev, str. 90; Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, (dalje: Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije), str. 213; Mlakar, Ženska kot objekt in subjekt, str. 41.

bodoče državne tvorbe, tretji sklop pa zajema poglede na družbeno in socialno ureditev slovenske oz. jugoslovanske družbe.[44] Nas bo zanimal slednji, znotraj njega pa še posebej položaj ženske, kot so ji ga v prihodnosti pripisovali njegovi idejni tvorci.

Najbolj artikulirane predstave o prihodnji družbi je znotraj protirevolucionarnega tabora ponudil Leon Rupnik ter krog njegovih sodelavcev. Te predstave so zajemale več sklopov, ki pa niso bili povsem razdelani, včasih celo nenatančni, so se pa očitno v veliki meri opirali na evropska skrajna desničarska gibanja in ideologije. Omenjeni so bili zagovorniki stanovskega sistema, saj so v stanovih videli gospodarsko, politično in duhovno skupnost, zato se jim je to zdela najbolj naravna tvorba. Največje grožnje družbi so videli v komunizmu, kapitalizmu in demokraciji. Komunizem je bil zanje barbarski, saj je človeka oropal vseh moralnih, narodnih in etičnih vezi. Na področju gospodarstva je država postala lastnik vseh proizvajalnih sredstev, kar se jim je zdelo popolnoma nesprejemljivo, saj je ljudi spremenila v hlapce brez pravic. Kapitalizem je bil zanje v tem pogledu nekoliko boljši, saj je zaposlenemu omogočal zamenjavo delodajalca ter pritožbo zoper njega, a še vseeno ne dovolj zadosten, da bi ga po vojni uvedli. Rešitev so videli v zadrugah, ki sicer združujejo več ljudi, vendar dajejo posamezniku občutek, da je lastnina še vedno zasebna ter da lahko še vedno odloča o svoji usodi. Boj pa so napovedali tudi demokraciji, saj naj bi ta s tem, ko daje množicam v presojo probleme, ki jih ne razumejo, spodbujala spore in razdore. To naj bi vodilni sloji izkoriščali, kar naj bi v končni posledici peljalo v diktaturo. Zato so se zavzemali za korporativni sistem, ki bi razrešil nasprotja med delavci in delodajalci preko integrativnih korporacij ter v duhu sindikalizma. Do določene mere je Rupnik kot predsednik pokrajinske uprave z njihovo realizacijo tudi pričel, saj so v tem času nastale skupne delodajalsko-delojemalske organizacije, posebna kmečka stanovska organizacija, razne protikomunistične akcije itd.[45]

Svoje ideje je omenjeni krog glasno propagiral pod geslom boja proti komunizmu in kapitalizmu, čeprav je bilo jasno, da se bodo osnovne značilnosti kapitalizma še vedno ohranile. To je bilo seveda najbolj pogodu liberalnim krogom znotraj obravnavanega tabora, ideje o korporativni ureditvi družbe pa so bile že pred vojno blizu katoliškim krogom. Taka stališča najdemo tudi v prej omenjeni papeški encikliki iz leta 1937, ki se zavzema za

[44] Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije, str. 214.
[45] Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije, str. 219; Mojca Šorn: Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2003, št. 1 (dalje: Šorn, Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga), str. 69, 72.

organizacijo družbe po stanovih, ti pa naj bi se organizirali v korporacije, s katerimi bi presegli razredne delitve, hkrati pa bi te nudile ljudem tudi moralno in religiozno vzgojo.[46]

4.2.3 Ženska in njen položaj v očeh protirevolucionarnega tabora

Žensko vprašanje se v programskih izjavah vodilnih subjektov protirevolucionarnega tabora ni omenjalo, prav tako se ni tudi v kakršnem koli drugačnem smislu izpostavljalo žensk. Temeljni dokumenti tega tabora kot Londonska izjava iz novembra 1941, program Slovenske zaveze iz maja 1942 ter Narodna izjava iz oktobra 1944 predvidevajo povojno demokratizacijo slovenskega političnega življenja in socialne ureditve, toda omembe splošne volilne pravice, ki je bila vsekakor na prvem mestu v nasprotnem taboru, ni zaslediti. Omenja se skrb za krepitev družin ter še posebej zavarovanje kmečke družine, iz česar je možno sklepati, da se od žensk tudi vnaprej pričakuje, da bodo opravljale vloge mater, ki bodo skrbele za dom ter vzgajale nove rodove.[47]

Ženskega vprašanja se je bistveno bolj lotil Rupnikov krog, ki je pojasnjeval in poudarjal pomen družine ter tradicionalno vlogo ženske v njej. Žensko vprašanje je tako postalo del protikomunistične akcije, ki je bila propagandno izrazito podprta, ideje omenjenega kroga pa so aktivno zastopali tudi oportunistični ljubljanski mediji. O dejanskem in zaželenem liku ženske se je tako veliko pisalo po časopisih in raznem propagandnem gradivu, govorilo pa na protikomunističnih zborovanjih, predavanjih po šolah, tovarnah in drugih ustanovah, predvajali pa so tudi radijske oddaje in govore. Zlasti zaželena publika so bile delavke, služkinje in dijakinje, ki so bile nemara tudi najbolj izpostavljene komunističnemu vplivu, zato so bili razni nagovori tudi polni negativnih zgledov žensk na partizanski strani.[48] Sicer pa je Rupnikov krog kot osnovno celico družbe pojmoval družino. Zdrava in močna družina je bila hkrati tudi predpogoj za močan narod, ključno vlogo pa so znotraj nje pripisovali ženski kot zakonski ženi ter materi. Da bi se ta lahko posvetila izključni skrbi za dom in družino, bi moral imeti njen mož zagotovljeno zadostno plačo, saj oba zaposlena starša ne moreta opravljati nalog dobrih staršev. Zato so komunizmu očitali, da s tem ko postavlja žensko v

[46] Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije, str. 219; Prunk, Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških sil, str. 27.
[47] Mlakar, Ženska kot objekt in subjekt, str. 42.
[48] Prav tam, str. 42–43.

enakopraven položaj tudi pri delu, zanika družino. Menili so, da je najsvetejši poklic ženske postati mati, pomočnica, učiteljica, svetovalka in vodnica svojim otrokom ter opora možu.[49]

Zelo tradicionalno vlogo so žensko pripisovali tudi krogi rimokatoliške cerkve. Aleš Ušeničnik je pod psevdonimom Primož Ločnik pisal članke o nevarnostih komunizma, ki so sprva izhajali v Slovencu, leta 1943 pa so bili izdani v enotni knjižici Komunizem – njegov pravi obraz. V njej je izrazil tudi svoje poglede na moškega in žensko, med katerima je videl jasno kvalitetno razliko. Medtem ko naj bi pri moškem prevladoval um, se ženska odloča po srcu. To naj bi botrovalo tudi njuni primernosti za različne dejavnosti.[50] Moški naj bi bil tako primeren za »vnanje dejavno življenje, za gospodarstvo, politiko, kjer je treba hladnega preudarka«, žena pa je po drugi strani primernejša za »družino, kjer je treba velike ljubezni, globokega sočutja, nežnega čustvovanja«.[51] Razlikovali naj bi se tudi njuni interesi. Moške naj bi zanimala predvsem znanost, filozofija, sociologija in politika, ženske pa dobrodelno delo in socialna pomoč.[52]

Protirevolucionarna propaganda pa je pogosto izpostavljala tudi zakon in družino v Sovjetski zvezi. Propagandna brošura Zakonsko in družinsko življenje v Sovjetski zvezi se začenja s to mislijo: »Revolucija bo brez moči, dokler bodo obstojali tradicijonalni pojmi: družina in družinski odnošaji!«[53] Takle naj bi bil sklep plenarne seje »boljševiške internacijonale« iz leta 1924. Po mnenju anonimnega avtorja naj bi ta sklep napovedal uničenje vseh tistih pojmov, ki so temelj vsake morale in s tem tudi kulture. Boljševiki naj bi spoznali, da sta zakon in družina najmočnejša stebra starega svetovnega reda in jih je potrebno, zato da bi dosegli cilje revolucije, uničiti. Prav tako naj bi bilo potrebno uničiti staro miselnost, staro moralo družine ter zakona, osmešiti čistost in nravnost ženske, družinsko življenje in tradicijo pa onemogočiti. Tega naj bi se lotili postopoma, najprej tako da iz zakonsko življenje naredijo za povsem spolno zadevo. Posledica tega naj bi bili tako številni primeri mnogoženstva in celo mnogomoštva. S tem naj bi Sovjetska zveza sama sebi povzročila zadrego, saj je bila posledica takega življenja »milijonska armada zapuščenih otrok«.[54]

---

[49] Šorn, Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga, str. 70-71.
[50] Primož Ločnik: Komunizem – njegov pravi obraz. Ljubljana 1943 (dalje: Ločnik, Komunizem – njegov pravi obraz), str. 40.
[51] Prav tam.
[52] Prav tam, str. 41.
[53] Zakonsko in družinsko življenje v Sovjetski zvezi, n. d., str. 2.
[54] Prav tam, str. 2–3.

Sicer pa omenjena brošura slika tudi življenje sovjetskih družin, ki naj bi bilo zelo skromno, pogosto naj bi si cela družina delila zgolj en prostor, medtem ko so bili komisarjem in Judom (sic! op. p.) na voljo cela stanovanja. Ker pa zaposlenim pripada zgolj en prosti dan v tednu, otroci niso deležni prave vzgoje, ampak so vzgojeni kar na cesti. Avtor piše tudi o tem, da namerava omenjena država začeti celo z umetnim oplojevanjem žensk, da bi si zagotovila zadosten naraščaj in s tem dovolj pripadnikov za vojsko.[55] Podobo življenja v Sovjetski zvezi zaokroži z naslednjimi besedami: »Boljševiki so dosegli svoj cilj! Zakonska zvestoba, otročja ljubezen in ljubezen staršev so izginile! Izginilo lepo družinsko življenje v lepem domu, pozabljene pravice in dolžnosti staršev, poteptano veselje matere do otrok. Duševno življenje se je požidilo in ljubezen je postala prostitucija. Zazrušeno in uničeno je vse, kar je človeku doslej bilo sveto. Prosta ljubezen, prostitucija, mnogoženstvo, otroška beda – to so sadovi boljševiškega naziranja o zakonskem življenju.«[56] Pri tem se obrača na bralca: »Našim nazorom o družini – posebno slovenskim, ker Slovenca ponos je baš nerazrušljiva njegova družina – mora pač biti nekaj takega nerazumljivo.«[57]

Slika 2[58]

Prizor idilične družine, ki je upodobljen na zadnji strani brošure Zakonsko in družinsko življenje v Sovjetski zvezi. Napis pod sliko se glasi: »Otroški smeh, sreča matere, ponos očeta.«

Velika skrb se je v protirevolucionarnem taboru posvečala tudi dekletom, ki naj bi v prihodnosti prevzela vlogo mater ter s tem vzgojiteljic otrok. Tako kot ženske so tudi dekleta ves čas opozarjali na to, kar je njeno »pravo« bistvo ter da se morajo zavedati svojega poslanstva, ki jim ga nalaga krščanstvo. V skladu s slednjim naj bi vsako dekle služilo v

[55] Prav tam, str. 3–4.
[56] Prav tam, str. 4.
[57] Prav tam.
[58] Prav tam, str. 6.

laičnem apostolatu, ki naj bi ga opravljalo povsod – doma, v šoli ali v službi. Apostolat naj bi bil učinkovito orožje zoper krive nauke, ki so se pojavljali in ogrožali obstoječi družbeni red. Dekle so neprestano opozarjali tudi na nevarnosti »brezbožnega komunizma« ter jo pozivali k dejavni udeležbi proti njemu kot tudi v bran slovenstva.[59] Pozivali so jo tudi k odgovornosti, hkrati pa svarili, da bi napačno ravnanje utegnilo imeti celo usodne posledice. Propagandna brošura Vigred iz leta 1944 jo takole sprašuje: »Dekle, narod te bo po vojni vprašal, kaj si storila za rešitev domovine v času, ko so se rdeči sovragi zakleli zoper njo. Če si ostala zdrava na duši in telesu in če si s svojo plemenito dušo ter trezno razumnostjo vplivala na vso okolico, boš nekoč z vedrim pogledom stopila pred narod in ponosno dejala: V času najhujše preizkušnje, ko je tudi pri nas ogabni sovražnik razpletel mreže svoje komunistične miselnosti, po kateri naj bi ženska postala vlačuga, sem stala trdno, nisem padla, nisem oskrunila svoje ženske časti, nasprotno, s svojo čistostjo in poštenostjo sem vplivala tudi na druge in jih tako rešila pogube. Tako porečeš in narod ti bo neizmerno hvaležen.«[60]

Slika 3[61]

Naslovnica protipartizanske brošure Vigred. Slika prikazuje dekle, ki zaliva rože na oknu, nosi pa tradicionalno slovensko nošo. Sklicevanje na slovenstvo ter prikazovanje žena v narodnih nošah sta bila tudi sicer v protirevolucionarni propagandi pogosta motiva.

[59] Dunja Dobaja: Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. V: Aleksander Žižek (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana 2004, str. 362.
[60] Prav tam, str. 2–3.
[61] Vilma: Vigred. Nekaj misli slovenskim dekletom, n. d. (dalje: Vilma, Vigred), str. 1.

5. VIZUALNE PODOBE ŽENSKE V PROPAGANDI OBEH TABOROV

5.1 Kratko o politični propagandi

Politična propaganda ni sodoben pojav, saj jo lahko zasledimo že v najstarejših poglavjih človeške zgodovine, toda specifične poteze je dobila v 20. stoletju, ko jo zaznamujeta dve prelomnici. Prvo prelomnico je pomenila prva svetovna vojna, ko so morale vlade vojskujočih se držav zaradi visokih izgub na fronti najti nove načine za rekrutiranje, pri tem pa prepričati javnost, drugo prelomnico pa je pomenil izum ter kmalu nato razmah novih medijev, ki so omogočili hitro širjenje sporočil (fotografija, radio, nosilec zvoka, cenejši tisk itd.).[62] Toda namen tega diplomskega dela ni, da bi se ukvarjalo s propagando v splošnem. Navsezadnje je naš namen zgolj pojasniti, kako se partizanski in protirevolucionarni tabor obračata na eno izmed posebnih javnosti, t. j. ženske, ter kako slednjo prikazujeta v vizualnem smislu. A da bi slednje lažje razumeli, je vseeno pomembno, da spoznamo vsaj osnovne zakonitosti in mehanizme propagande, po katerih deluje, da bi dosegla svoj namen.

Ena izmed mnogih definicij propagande slednjo opredeljuje kot »celoto metod, ki jih uporablja organizirana skupina z namenom, da bi v svojo akcijo aktivno ali pasivno vključila množico posameznikov, ki jih s psihološkimi manipulacijami psihološko povezuje in vključuje v organizacijo.«[63] Propagandni diskurz torej želi oblikovati, nadzorovati ali celo spremeniti mnenja in stališča ciljnega občinstva ter doseči tak odziv, ki koristi propagandistovemu namenu. Da pa bi dejansko razumeli namen in domet propagande, se velja spomniti na Fernanda Braudela ter njegove ideje o dinamiki družbenih sprememb, ki potekajo na treh nivojih. Na prvem, dogodkovnem nivoju so spremembe bliskovite, zato pa površne in neobstojne, na družbeno-gospodarskem so spremembe počasnejše, zato tudi globlje, na tretjem nivoju pa potekajo spremembe kulturnih in mentalitetnih obrazcev, ki pa so zelo počasne, zato pa tudi najgloblje. Propaganda pri tem deluje na prvem izmed omenjenih nivojev, sklicuje pa se na drugega in tretjega. Želi doseči takojšnje spremembe, njen cilj je hitro aktiviranje in mobiliziranje, toda da to doseže, posega po preverjenem: starih podobah, klišejskih metaforah, preprostih analogijah, arhaičnih vsebinah, figuraliki in motiviki. Pri tem

[62] Mitja Velikonja: Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij. Ljubljana 2003 (dalje: Velikonja, Mitografije sedanjosti), str. 129.
[63] Ellul v Vreg, Politično komuniciranje in prepričevanje, str. 117.

propaganda deluje v dveh korakih. Najprej reducira kompleksnost na eno bistveno točko, denimo ogroženost družbe, nacionalni interes, lepša prihodnost itd. Temu pa sledita posploševanje ter pretiravanje, pri čemer se univerzalizira prej pazljivo izbrana tema. Da pa bi bila propaganda zares učinkovita, morajo biti njene aktivnosti sistematične, usklajene, kontinuirane, totalne, kombinirane in najpogosteje tudi hierarhično urejene.[64] Domenach je strnil pravila, ki so značilna zlasti za propagando na političnem področju:

1. **pravilo poenostavljanja** – politični program je potrebno poenostaviti ter ga oblikovati v učinkovito sporočilo (geslo, slogan, parolo…),
2. **pravilo 'sovražnika'** – gre za ideološko izključitev vseh konceptov, ki niso skladni z zastopanim konceptom,
3. **pravilo 'povečevanja' ali defiguracije** – nezaželena dejstva se tu zamolčijo, izpostavi pa se le določen vidik političnega programa,
4. **pravilo 'orkestriranja'** – teme, vsebine ali ideje se ponavljajo z besedo, sliko ali zvokom, vsi elementi pa morajo biti med seboj usklajeni in se dopolnjevati,
5. **pravilo kohezivnosti in 'okuženja'** – nanaša se na konformizem, kolektivno vedenje, navade, norme, pritisk skupin, skupinsko mišljenje in agitiranje,
6. **pravilo transfuzije** – propaganda cilje vključi v obstoječa tradicionalna pradavna načela vedenja človeka; nanaša se na filogenetske konstrukcije, prirojene fantazme, arhetipske vzorce, mite in podobne iracionalne pojave iz nekega določenega političnega in kulturnega okolja
7. **pravilo protipropagande** – gre za posebno obliko propagande, ki se nanaša na uničenje nasprotnikove propagande ali političnega subjekta, vključuje pa naslednje predpostavke:
    - odkriti nasprotnikovo strategijo, namene, cilje,
    - odkriti in napasti njegove šibke točke,
    - poudariti protislovja nasprotnikove propagande z realnimi argumenti in pri njih vztrajati,
    - osmešiti nasprotnika,
    - mistificirati situacijo.[65]

Da pa bi bil njen uspeh čim večji, bi morala politična propaganda zadostiti naslednjim pogojem:

[64] Velikonja, Mitografije sedanjosti, str. 130 –131.
[65] Domenach v Vreg, Politično komuniciranje in prepričevanje, str. 120–121.

- **načelo takojšnje zaznave sporočila**, ki mora biti privlačno in hkrati razumljivo,
- **načelo skladnosti vrednot** in sicer tako z osebnimi kot tudi skupinskimi in družbenimi vrednotami,
- **načelo nepredvidljivosti** zaradi tekmovalnosti, časa in zapletenosti medskupinskih odnosov,
- **načelo potreb**, ki se nanaša na strukturo potreb in motivov sprejemalca, to pa je bistvenega pomena za občutljivost in odprtost za propagandne vsebine.[66]

5.2 Značilnosti vizualnega sporočila

Preden začnemo ugotavljati, zakaj in na kakšen način se je propaganda obeh taborov posluževala ženskega lika, da bi dosegla svoje politične in ideološke cilje, je dobro razumeti, katere so lastnosti, predvsem pa prednosti vizualnega sporočila.

Če vzamemo vizualno sporočilo[67] kot eno izmed oblik neverbalnega javnega in množičnega komuniciranja, je njegova osnovna prednost v tem, da je človek nanj že izvorno bolj pozoren. Neverbalna sporočila so namreč starejša kot verbalna in so prva oblika komuniciranja v našem evolucijskem razvoju vrste kot tudi v našem ontološkem razvoju od rojstva naprej. Slikovni simbol je semantično bolj razlikovalen od besednega, zato poveča razumevanje in pomnjenje sporočila.[68]

V odnosu do verbalnih sporočil imajo neverbalna zelo pomembno vlogo, saj so odločilna za predelovanje, interpretiranje in pomnjenje sporočil, hkrati pa informacije prenašajo hitreje kot verbalna sporočila. Slednja namreč od posameznika zahtevajo več pozornosti, prav tako pa tudi aktivnosti in zavestne volje, ko jih dekodira. Zato posameznik potrebuje več časa za njihovo razumevanje kot tudi časa, da bi nanje našel primeren odgovor ali se ustrezno odzval. Neverbalno komuniciranje je tudi veliko bolj opremljeno za izražanje občutkov, čustvenih

[66] Prav tam, str. 121–122.
[67] Pri opisovanju značilnosti vizualnih sporočil sem izhajala iz osnovne delitve na besedne in nebesedne simbole. Besedni simboli so del verbalne komunikacije in vključujejo besede, stavke, tekste in diskurze. Nebesedni simboli pa se pojavljajo v neverbalni komunikaciji, vključujejo pa slikovne simbole, nebesedne geste, izraze, mimiko itd. (Mirjana Ule, Miro Kline: Psihologija tržnega komuniciranja. Ljubljana 1996 (dalje: Ule, Kline, Psihologija tržnega komuniciranja), str. 24-25).
[68] Mirjana Ule: Psihologija komuniciranja. Ljubljana 2005, str. 196.

stanj in sodb. Z besedami je težje izraziti raznolikost čustev in čustvenih odtenkov, poleg tega je z njimi velikokrat težavno sploh identificirati sama čustva. Nevebalno sporočanje je tako veliko prikladnejše, še posebej pri prenašanju čustvenih in motivacijskih informacij. Poleg tega implicira določeno stopnjo in obliko soudeležbe, saj opazovalca že istočasno in ne šele sukcesivno pripravi, da ne more biti več nevtralen, zgolj stvaren opazovalec, ampak se mora tudi sami postaviti v občutke, odnos in temu ustrezno ukrepati. To ga veže v odnos do druge osebe in zavezuje k definiranju odnosa do nje, pa ne le do nje, ampak tudi do skupin institucij in idej.[69]

Kljub velikim razlikam med verbalno in neverbalno komunikacijo pa to ne pomeni, da se ti dve obliki izključujeta. Neverbalno sporočilo lahko tudi zelo dobro dopolnjuje verbalno, saj ima večjo prepričevalno moč, besedilo poudari, ga pojasni in okrepi, česar se med drugim dobro zavedajo tudi propagandisti. V tem smislu mora biti dobro vizualno propagandno sporočilo preprosto in jasno - propagandni diskurz namreč ni večpomenski, zato ne sme spodbujati več možnih interpretacij, ampak le eno. Pozornost mora biti usmerjena v čim jasnejšo predstavitev ideje, pri tem pa naj bi bilo vizualno sporočilo pazljivo usklajeno tako glede vsebin in tehnik kot tudi glede motivov in barv, a pri tem še vedno dinamično in pestro. Tipografija mora biti čitljiva in pregledna ter se naj ujema z njegovim slikovnim delom. V primeru uporabe barv se uporabljajo močne, udarne barve in kontrasti, npr. črno-bela, črno-rumena, rdeče-bela, zeleno-bela itd. Močne kombinacije hitro in jasno poudarijo sporočilo, hkrati pa barve vplivajo tudi na razpoloženje. Rdeča tako spodbuja strast in nasilje, rumena poživlja, oranžna opogumlja, vijolična spodbuja sanjavost, vsaka barva pa med drugim nosi tudi svoj simbolni pomen. Sporočilo pa naj bi nakazovalo tudi nadaljnjo pot ali rešitev nekega problema.[70]

[69] Prav tam, str. 194–197, 237–241.
[70] Meta Kordiš: Gospodična, vi ste lepi kot plakat: plakat v Ljubljani med obema svetovnima vojnama. Ljubljana 2006, str. 26; Ule, Kline, Psihologija tržnega komuniciranja, str. 42; Velikonja, Mitografije sedanjosti, str. 146-149.

5.3 Mati: ključni lik propagandnih sporočil

Ženske so v 20. stoletju za potrebe ideologije postavljali v najbolj nenavadne vloge, vsekakor pa je bil najbolj uporaben, največkrat uporabljen in mnogokrat tudi zlorabljen lik matere. Materinstvo je namreč del vsakega ideološkega diskurza, hkrati pa je ta koncept tudi najbolj uporaben za opravičevanje najbolj krutih dejanj v imenu ideologije.[71] Prav tako je bilo med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Mati je tako v imenu doseganja ideoloških in političnih ciljev postala eden izmed ključnih motivov propagande konkurenčnih taborov, čeprav se atributi, ki se ji pripisujejo, nekoliko razhajajo. Pregled vizualnih propagandnih sporočil obeh taborov nas v prvem hipu pripelje na misel, da se upodobitev matere sploh ne razlikuje. Vedno je prikazana kot ljubeča, dobra, zaščitniška, požrtvovalna, glede na kontekst sporočila tudi žalostna in trpeča, a še vedno pokončna. Toda podrobnejša poglobitev, predvsem pa tudi branje tekstualnih propagandnih sporočil, poznavanje idejnih in političnih izhodišč obeh taborov ter družbenozgodovinskega konteksta, lahko povsem spremeni naš pogled na upodobljeno mati, v tej luči pa se začnejo pojavljati tudi razlike ali bolje rečeno različne teže pripisanih atributov.

Če si ogledamo najprej način upodabljanja partizanske matere, je nespregledljivo dejstvo, da se vedno upodablja iz izhodišča, ki od nje predpostavlja vsesplošno aktivnost: vojna tako ni le vojna za osvoboditev naroda, je hkrati tudi priložnost za širše družbene spremembe. Da bi te dosegli, je potrebno veliko udejstvovanje – delo, boj, trpljenje, k čemur mora in hoče s svojim deležem doprinesti tudi sama mati, da bo bodočnost lepša, svetlejša – za njene otroke in zanjo. Načine, kako je upodobljena partizanska mati, lahko strnemo v tri skupine. V prvi skupini vizualnih propagandnih sporočil partizanskega tabora mati opravlja najrazličnejša dela v zaledju, s čimer materialno podpira osvobodilni boj. V tem smislu se njena vloga prekriva z žensko, ki bojuje vojno v zaledju, kar je eden izmed najbolj pogostih vlog, ki jih je ženskam podeljeval partizanski tabor. Tako jo pri pregledu propagandnih sporočil najpogosteje najdemo upodobljeno kot žensko z ruto na glavi pri delu na polju, bodisi da žanje ali okopava, ali pa upodobljeno s srpom ali motiko, v čemer lahko vidimo tudi napoved novih časov. Večkrat žensko z ruto najdemo upodobljeno tudi z mlajšo žensko v partizanski uniformi ali s partizanom, ob čemer še bolj dobimo občutek, kako pomembno je njeno delo v zaledju, medtem ko se njeni mož, sinovi in hčere borijo. Kadar je pri delu upodobljena sama,

[71] Svetlana Slapšak: Ženske ikone 20. stoletja: 60 antropoloških esejev. Radovljica 2005, str. 296.

dobimo tudi asociacijo, da morebiti to počne tudi, ker nima nikogar več, da bi to opravljal namesto nje ali ji pomagal. Mož in otroci so bili nemara ubiti, sedaj pa z delom nadaljuje sama, ker mora biti to kljub vsem tegobam opravljeno, s pridelkom pa bo podprla osvobodilni boj. Taka mati pogosto izgleda zgarana, toda klena in odločna.

Sliki 4[72] **in 5**[73]

Partizanska mati – s svojim delom prispeva k uspehu osvobodilnega boja, medtem ko je mlajšim ženskam večkrat pridržana vloga partizanke.

V drugi skupini je mati upodobljena kot politično aktivna in ozaveščena ženska, kar pomeni, da se kljub sprotnemu delu, ki ga opravlja kot podpornica osvobodilnega gibanja v zaledju, že pripravlja na prihodnost, na čas po vojni. Kot smo videli, se je vodstvo osvobodilnega gibanja zavedalo potrebe po kontinuiranem političnem delu med ženskami in moč materine avtoritete je lahko pri tem prispevala velik delež. Zato se vloga matere pogosto prekriva tudi z nekakšno mnenjsko voditeljico – svojih nalog v osvobodilnem gibanju ne opravlja le preko fizičnega dela, ampak je tudi družbenopolitično ozaveščena in poučena, od nje pa se pričakuje, da bo seznanjala tudi druge: »Pojasnjujte svojim zaostalim tovarišicam velik pomen današnje borbe, pojasnjujte jim politični položaj, da ne bodo nasedale belogardističnim izdajalcem. Dajajte poguma vsej svoji družini in okolici, ko prihaja sovražnik rušit in zažigat vaše domove! Z vsemi silami podpirajte nove politične in vojaške oblasti! V sleherni vasi ustanavljajte ženske protifašistične odbore!«[74]

[72] Naša žena, julij 1943, št. 9, str. 3.
[73] Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 10.
[74] Slovenskim ženam! V: Slovenski poročevalec, 28. 6. 1942, št. 25, str. 4.

Slika 6[75]

Mati govori, ostali poslušajo. V partizanskem taboru je mati kljub vsem tradicionalnim vlogam, ki jih opravlja, tudi družbenopolitično aktivna.

V tretji skupini upodobitev pa začne mati preraščati že v simbol, za kar se je jugoslovansko partizansko vodstvo tudi namerno odločilo.[76] Taka mati zavestno pošilja svoje sinove in hčere v boj, čeprav se ti nemara ne vrnejo nikoli več, a vse stoično prenaša, saj je cilj svobode vzvišen. Partizansko mati večkrat vidimo upodobljeno tudi samo ali v skupini partizanov, s čimer dobimo občutek, da je skrb za svoje otroke razširila na skrb za vse borce (slika 6). Partizanska mati tako ni več le mati in zaščitnica lastnih otrok, ampak deli svojo ljubezen in toplino tudi vsem tistim, ki so zapustili svoje domove in domače ter se podali v boj za boljšo prihodnost.

Slika 7[77]

Mati streže kruh skupini partizanov. Materinska ljubezen do lastnih otrok tu preraste na vse borce. V ospredju pa vidimo drug vidik materinske ljubezni: k partizanki se stiska deček. Verjetno gre za njenega otroka, ki ga je pustila in odšla v bojne vrste.

[75] Slovenke pod Karavankami, januar 1943, št. 1, str. 14.
[76] Vida Tomšič: Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk. Ljubljana 1978, str. 40.
[77] Slovenke pod Karavankami, januar 1943, št. 1, str. 1.

Če si na drugi strani ogledamo vizualno reprezentacijo matere na protirevolucionarni strani, bomo hitro ugotovili, da njena upodobitev izhaja z izrazite pozicije ogroženosti s strani komunizma. Mati je ogrožena, z njo pa tudi vse, kar ona pooseblja: dom, družina, katoliška vera in slovenstvo ali kot jo opisuje neki propagandi letak: »slovenska žena, mati naših otrok, našega rodu, Ti besednica slovenska, varovalka in zaščitnica naših dragih in nepogrešljivih svetinj«.[78] Materina podoba ima tako izrazito mobilizacijsko funkcijo v obrambi naštetih vrednot, vendar pa ta podoba ni aktivna, saj se ji največkrat pripišejo atributi ranljivosti, nezaščitenosti in šibkosti, kar predpostavlja (moško) pomoč. Tak primer vidimo na sliki 8, kjer ženska v narodni noši pred domačo hišo varuje otroka. Njegova zibka je izrezljana ter porisana s cvetjem, na njej pa so zapisane začetnice IHS. Toda idiličen prizor preko gora ogroža grozljiv moški, ki pooseblja komunizem.

Slika 8[79]

Mati v nevarnosti. Narodna noša, napis IHS na zibki in otrok v njej nakazujejo, da je ogroženo mnogo več – slovenstvo, vera ter novi rodovi. Letak poziva Gorenjce k obrambi teh vrednot.

Toda napačno bi bilo reči, da se lik matere uporablja zgolj v funkciji mobilizacije moških protipartizanskih sil. Zlasti proti koncu vojne se tudi v protirevolucionarnem taboru mati pojavlja kot mnenjska voditeljica ali pa se od nje pričakuje, da to postane in s svojo besedo prepriča svojega moža in očeta svojih otrok, naj se že enkrat odloči in stopi v domobranske vrste ali pa naj se vrne iz partizanov ter se tako reši iz morilskega obroča, prav tako pa tudi lakote in bede v partizanskih vrstah: »Slovenska žena! Na Tebi leži mnogo, da kot mati in žena spregovoriš besedo, svarečo besedo in besedo dobrega nauka sinu in možu, da pomislita

[78] Tebi slovenska žena in slovenska mati, n. d.
[79] Gorenjec, boljševizem ogroža tudi tvoj dom in tvojo družino! n. d.

na grozote in solze, na razdejanje in kri, ki jih našemu narodu povzroča »gošarija«, ki je samo neka druga in preoblečena oblika mednarodnih revolucijonarjev in teroristov, ki jim slovenska žena in slovenski domovi niso nič mar.«[80] Na sliki 9 vidimo ženo in otroka, ki sta srečna, ker se je družinski mož in oče vrnil domov iz partizanov. Klic družine, ki po dopolnjujočem tekstualnem sporočilu sodeč pooseblja tudi narod, je prevladal, moški je odvrgel puško in titovko. Tudi žena z otrokoma na sliki poleg poziva obupanega moža, da se vrne iz partizanov.

Sliki 9[81] in **10**[82]

Žena in družina so bili pogosto uporabljeni v protirevolucionarni propagandi, da bi se možje vrnili iz partizanov ter vstopili v domobranske vrste.

Sicer pa pri upodobitvi matere opazimo tudi naslednje zanimivo dejstvo: če smo prej ugotovili, da je partizanska mati upodobljena kot starejša ženska z ruto, mlajše ženske pa so partizanke, potem lahko vidimo, da je mati protirevolucionarnega tabora velikokrat mlada ženska. To lahko po eni strani pripišemo obsojanju partizank kot hladnokrvnih žensk, ki so zapustile svoje domove v želji po dogodivščinah, ne oziraje se na to, kaj puščajo za seboj, pa

[80] Prav tam.
[81] Amnestijski razglas Vrhovnega komisarja za Jadransko primorje Rainerja (1. 5. 1944), 1944.
[82] Tvoje žrtve so zastonj! n.d.

čeprav so to otroci, po drugi strani pa se tako še očitneje promovira, celo povzdiguje materinska vloga – ženska ostaja s svojimi otroki, je njihova zaščitnica in vodnica, zanje je pripravljena tudi umreti, seveda pa vsi skupaj potrebujejo zaščito pred sovražnikom. Mlada mati na sliki 11 stiska k sebi otroke, ko beži pred zračnimi napadalci OF. Sporočilo je še okrepljeno, saj je podoba ženske z otroki postavljena v ospredje in dodatno poudarjena s črno barvo. Velja izpostaviti tudi, da v vizualnih propagandnih sporočilih protirevolucionarne strani ne zasledimo »univerzalne« matere, ki ljubezen in zaščito deli vsem, ne le lastnim otrokom. Njena vloga je vezana skoraj izključno na lastno domačijo in družino, čeprav jo v tekstualnih sporočilih večkrat širše povezujejo s slovenskim rodom: »Žene in matere, slovenske Magdalene in Marije mučenice, rešite rod in ga v svoji materinski ljubezni izoblikujte v rod poštenjakov in dobrih ljudi, vrnite ga k plugom in delu, da bodo bogati sadovi zasuli z blagostanjem Vas, Vašo družino, nas vse in našo sveto in blagoslovljeno grudo.«[83]

Slika 11[84]

Mlada mati rešuje otroke pred napadalci. Napis pod letakom se glasi: »Namesto kruha in zaslužka umor in smrt.«

[83] Prav tam.
[84] Namesto kruha in zaslužka umor in smrt, 1944.

5.4 Vernica: branik pred komunizmom

Protirevolucionarna stran je svojo propagando v največji meri opirala na protikomunizem, defenzivni nacionalizem ter katoliško vero. Protikomunizem naj bi posamezniku nudil podobo sovražnika, nacionalizem zagotavljal občutek pripadnosti skupnosti, katolicizem pa ponujal moralno orientacijo.[85] Komunizem je namreč prikazan kot brezbožen, breznaroden, krvav, krut: »Komunizem je dokazal z dejanji, da ni nikaka politika in ne ideologija, ampak najbolj surov barbarizem, ustroj nereda, zgrajen zločinski sestav, uničevalec verskih, etničnih in moralnih vrednot, uničevalec osebne in narodne svobode, uničevalec življenj, poštenih delavnih ljudi, kakor celih narodov.«[86] Še posebej neprijazen naj bi bil ženski, saj naj bi jo pod pretvezo enakosti postavljal v najslabše možne položaje ter jo tako povsem razvrednotil, za kar je kot zgled največkrat prikazana Sovjetska zveza. Zato žensko v protirevolucionarni propagandi zasledimo v izrazito obrambnih vlogah. Med drugim je prikazana tudi kot privržena, zgledna katoličanka, ob preteči komunistični nevarnosti pa kot branik vere, s tem pa tudi vseh tradicionalnih vrednot, ki izhajajo iz nje: družina, dom, slovenstvo.

Kot dober primer vseh treh naštetih elementov protirevolucionarne propagande lahko vzamemo letak »Vaša vera je v nevarnosti!« (slika 12). Na njem je upodobljena Marija, ki na kolenih s sklenjenima dlanema čepi ob zibki z Jezusom, v ozadju pa se ji bliža moški z okrvavljenim nožem in rdečo zvezdo na kapi. Marija v tem primeru ni le nezaščitena ženska in mati, ampak je mati utemeljitelja katoliške vere, ki jo simbolizira ožarjen križ v ozadju ilustracije. Letak oziroma njegovo sporočilo ima še toliko večji pomen, saj je Marija že tradicionalno zaščitnica in priprošnjica slovenskega naroda in ima kot taka tudi narodno integrativno vlogo. Poleg uporabe tradicionalnega verskega simbola križa, lahko opazimo, da je sovražnik tu izrazito demoniziran (velikost njegove roke, s katero drži okrvavljen nož, srep pogled, ostre poteze obraza, temnejša barva kože…), je nevaren, zahrbten in ogroža širši sistem vrednot, ne le verske. To implicira obrambo, ki hkrati postaja tudi verska dolžnost vsakega posameznika.[87]

[85] Lešnik, Tomc, Rdeče in črno, str. 129.
[86] Šorn, Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga, str. 69.
[87] Velikonja, Mitografije sedanjosti, str. 102–103.

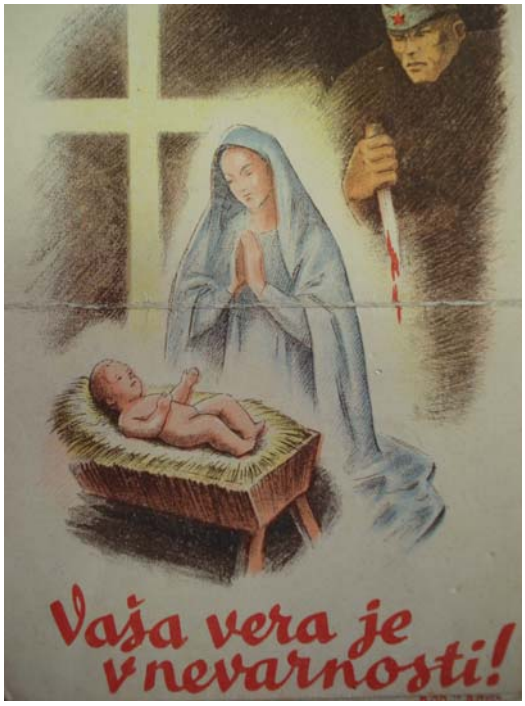

Slika 12[88]

Marija z Jezusom v zibki. Ogrožena nista le mati in otrok, ampak tudi krščanska vera in vrednote, ki izhajajo iz nje,

Kot trdni ženski, ki je pripravljena za svojo vero tudi umreti, pa se ji pripišejo že atributi božanske žrtve, mučenice v imenu vere. To je najbolj vidno v novicah in nekrologih, ki so jih objavljali v dnevnem časopisju. Pri tem sta se v največji meri izpostavila Slovenec in Slovenski dom. Ženske, ki so umrle kot žrtve partizanskega nasilja, so prikazane kot zveste, pridne in zgledne katoličanke, ki se niso bile pripravljene ukloniti komunizmu, ampak so odločno stopile v obrambo lastnih vrednot. Zlasti v Slovencu zasledimo nekrologe, ki včasih vključujejo še podroben opis umora (čeprav prič ni), s čimer se skuša v bralcu zbuditi grozo in obsodbo zločina. Med najbolj odmevnimi ženskimi žrtvami partizanskega nasilja je bila belokranjska učiteljica Marica Nartnik, o kateri je leta 1944 izšla tudi posebna publikacija Krvavi cvet iz Rožnega dola. Poleg predanosti delu z otroki je v njej izrazito izpostavljen njen verski vzor, kar naj bi bil tudi poglavitni razlog njene nasilne smrti. Takole piše o njenih zadnjih trenutkih: »Ni menda samo slučaj, da se je našel zapisnik o zasliševanju Marice Nartnikove, šolske upraviteljice v Rožnem dolu. Komunisti so jo zaradi njenega odločnega verskega prepričanja ustrelili 25. julija 1942. Na vprašanje: »Zakaj ste se vedno borili proti komunizmu?« stoji v zapisniku njen odgovor: »Radi tega, ker ni na verski podlagi. Meni je vera vse.« Pod temi besedami je njen lastnoročni podpis. Še isti dan je bila ustreljena.«[89] Naslovnica omenjene knjižice prikazuje krvaveč cvet, ki pooseblja žrtev Nartnikove. Steblo je prerezal srp, ki je sicer del komunistične ikonografije.

[88] Vaša vera je v nevarnosti! n. d.
[89] Francka Galovič: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana 1944, str. 3.

Sliki 13[90] **in 14**[91]

Naslovnica knjižice Krvavi cvet iz Rožnega dola. Poleg nje je fotografija Marice Nartnik, ki je bila prav tako objavljena v omenjeni knjižici.

Partizanski tabor se je skušal obtožb na račun brezbožnosti ubraniti, s tem da se je skliceval na to, da so številni verniki tudi v njihovih vrstah. V Slovenskem poročevalcu zasledimo naslednje misli: »Velik del OF tvorijo slovenske žene in matere, ki so po svojem prepričanju verne katoličanke. Katoliška žena vidi v OF veliko narodno gibanje, ki je poroštvo, da bo slovenski narod zadihal svobodno narodno življenje. Verna katoliška žena že po svojem verskem prepričanju čuti, da je OF na edino pravi poti.«[92] Pri tem obsojajo tudi zlorabo vere na nasprotni strani: »Verne katoliške žene z gnusom obsojajo delovanje Bele garde, ki je uskočila v hrbet slovenskemu osvobodilnemu pokretu. Z gnusom obsojajo, ko ti narodni izdajalci pomagajo teptati slovenski narod. Slovenska žena danes jasno vidi, da so si farizejsko nadeli masko: »Vera je v nevarnosti«, v resnici pa dokazali, da delajo v nasprotju z verskimi načeli.«[93] Sicer pa najdemo upodobljen križ (ter druge verske simbole) tudi v partizanskih vizualnih propagandnih sporočilih. Po eni strani to namiguje na vpletenost uradne rimokatoliške cerkve v vrste sodelavcev okupatorja ter zlorabo vere v politični namen ter tudi kot dejstvo, da osvobodilni boj naj ne bi bil v koliziji s katoliško vero. V prejšnjem podpoglavju o materi je tako moč na sliki 7 videti napis IHS nad skupino partizanov, ki sedi za mizo.

[90] Prav tam, str. 1.
[91] Prav tam, str. 2.
[92] Krščanska žena v OF. V: Slovenski poročevalec, 14. 11. 1942, št. 43, str. 7.
[93] Prav tam.

5.5 Žrtev: pogum, dostojanstvo, zgled

Ko govorimo o žrtvah in žrtvovanju, moramo pomisliti na njihovi dve dimenziji: notranječloveško in družbeno. S prvo je mišljena posameznikova zavestna odločitev o žrtvovanju samega sebe, ko se ta z lastno žrtvijo sprijazni in jo sprejme. Druga omenjena dimenzija pa se nanaša na čas, ko je žrtveno dejanje že izvedeno in v najskrajnejšem primeru pomeni izgubo življenja. Žrtev namreč v zavesti živih učinkuje in živi še naprej – posameznikova žrtev dobi tedaj družbeno dimenzijo, saj vpliva na druge posameznike in družbene skupine. Vojna pa kot atipično družbeno stanje zahteva poleg skrajnih dejanj tudi oblikovanje drugačnih družbenih vrednot kot v normalnem stanju, zato morajo oblastne elite tedaj ustrezno oblikovati svoj odnos tako do svojih žrtev kot tudi do nasprotnikovih. Po eni strani želijo s tem ublažiti šok, ki nastane ob smrti lastnih, po drugi strani pa motivirati in potešiti frustracije ob smrti drugih. Vključenost propagandnega aparata v ta proces je v vojni skoraj sama po sebi umevna in tudi v našem primeru je bilo tako. Če je bila namreč ženska v prejšnjih vojnah še relativno izključena iz neposrednega bojevanja, so se razmere z drugo svetovno vojno povsem spremenile. Njena žrtev je bila zaradi tega v obeh taborih še posebej zaznana in obeležena, pogosto instrumentalizirana, največkrat pa tudi izrabljena za poglabljanje in razpihovanje medsebojnega sovraštva, srda in maščevanja.[94]

Očitke zaradi povzročanja žrtev zasledimo na obeh straneh že kmalu po začetku vojne, čeprav so nasploh slikovna sporočila na partizanski strani tedaj še zelo redka, kar lahko pripišemo predvsem omejenim tehničnim možnostim ilegalnih partizanskih tiskarn in ateljejev.[95] Tako je bil protest zoper okupatorjevo nasilje v partizanskem taboru sprva izražen predvsem preko raznih besedil: »Ko so fašistične tolpe zasedle Slovenijo, so začele spočetka zahrbtno, pozneje pa vedno bolj odkrito uničevati vse, kar je slovenskega. Ustavile se niso niti pred slovenskimi družinami in njihovimi domovi. Zločinsko požigajo slovenske domove, zverinsko in pohotno posiljujejo slovenske žene in dekleta, krvoločno streljajo ne samo slovenske borce, temveč tudi starce, žene in dekleta in celo najmlajše.«[96] Neobzirnost pri izboru žrtev, prav tako ne pri načinu usmrtitve pa okupatorju očita eden izmed prvih partizanskih plakatov iz septembra 1941 Kultura fašizma, kjer vidimo v ospredju zabodeno žensko, objokuje jo mlado dekle, najverjetneje hčerka, v ozadju pa gori vas. Da pa ženska ni bila izvzeta iz vojnih grozot, pa

[94] Damijan Guštin: Žrtev kot objekt in subjekt vojne (Slovenski tisk o žrtvah v letih 1941–1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 189–190.
[95] Jožef Matijevič: Likovno ustvarjanje na Dolenjskem: 1941-1945. Novo mesto 1995, str. 4.
[96] Slovenskim ženam! V: Slovenski poročevalec, 28. 6. 1942, št. 25, str. 3.

nakazuje plakat Uničujmo fašizem, kjer osrednji del zavzema bežeča ženska z dvema otrokoma, v ozadju pa so prikazane različne oblike nasilja okupatorja ter njegovih sodelavcev: zapiranje, ovaduštvo, obešanje, streljanje talcev, rekvizicije, izgon prebivalstva, mučenje v ječah ter grozljivi umori. Ženska v tem primeru nastopa kot ranljiva in potrebna zaščite pred omenjenimi grozotami, tako pa je tudi sporočilo, saj od opazovalca noče le obsodbe teh zločinov, ampak poziva k dejavnosti zoper fašizem, zato da se ta ne bi ponovil. Sicer pa so slikovna sporočila, kjer je ženska upodobljena kot žrtev, v partizanskem taboru dokaj redka, še posebej taka, kjer je ženska prikazana kot nemočen objekt, ki vzbuja obsojanje ter potrebo, da se jo zaščiti. Po eni strani lahko to pripišemo že prej navedenim pomanjkljivim tehničnim zmogljivostim, je pa ta tabor žensko tudi očitneje raje upodabljal v aktivnejših vlogah, npr. borka, požrtvovalna delavka v zaledju itd.

Sliki 15[97] **in 16**[98]

Neselektivnost pri izboru žrtev. Plakata pripadata partizanskemu taboru.

Žrtev je lahko izpostavljena tudi kot zgled, pri čemer je propagandni diskurz osredotočen na njeno mučenje in trpljenje. Tak primer zasledimo v članku Naše žene, kjer je na pretresljiv način opisana smrt sodelavke osvobodilnega gibanja Vide Janežič. Njena žrtev je prikazana kot zgled poguma, vzdržljivosti in zavezanosti ciljem osvobodilnega gibanja, hkrati pa kot osebno žrtvovanje za kolektiv, ki se ji lahko oddolži s tem, da z bojem nadaljuje do končne

[97] Vladimir Lakovič: Kultura fašizma, 1941. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_09.html
[98] Ive Šubic: Da se ne ponovi. Uničujmo fašizem, 1945 V: Drago Bajt et al.: Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 2: 1941–1991. Ljubljana 1996, str. 107.

zmage: »V prvih dneh oktobra so slovenski gestapovski hlapci v policijskih zaporih storili nov zločin. Do smrti so strpinčili in nazadnje ubili 30 letno profesorico Vido Janežičevo. Po več mesečnem prisilnem delu so jo odvlekli nazaj v Ljubljano, ker je brezvestna izdajalka izpovedala, da je bila to. Vida važna in odgovorna aktivistka, ki pozna tudi vodstvo OF v Ljubljani. Začeli so se dnevi in tedni trpinčenja, toda tov. Vida se je kljub izčrpanosti od prisilnega dela odločila, da bo kljubovala vsem navalom gestapovsko – švabobranske pobesnelosti. Ničesar ni izdala. Preprečila je, da bi skupine borcev in bork za svobodo, ki jih je pri svojem delu mnogo poznala, morale v zapore, mučilnice in taborišča. Obvarovala je jedro narodno-osvobodilnega gibanja novih udarcev in izgub in visoko dvignila zavest vztrajanja in odpora proti okupatorju.«[99] Članek je dopolnjena tudi s sliko, ki bi utegnila predstavljati Janežičevo. Ob mučeni ženski stojita dva moška, eden izmed njiju drži v rokah bič. Ženska tu pozitivno izstopa, na obrazu ima kljub mukam še vedno dostojanstven izraz, medtem ko sta njena mučitelja že kar groteskna, pošastna. Njune roke so izredno velike, obraza pa vzbujata grozo. Gre torej za izrazit kontrast: sovražnika sta tu izrazito dehumanizirana, lahko rečemo, da že bestializirana, žrtev pa dobiva s svojo osebnostjo, preteklim delom ter končno z darovanjem življenja za ideale širše skupnosti mitske razsežnosti. Te lastnosti so se navsezadnje odražale tudi v redu narodnega heroja, ki se je poleg enotam, organizacijam in mestom podeljeval izredno pogumnim posameznikom, sodelujočim v oboroženem boju proti okupatorju in njegovim sodelavcem, ali pa so umrli v taboriščih in zaporih. V Sloveniji je bilo s tem redom odlikovanih 175 ljudi, a od tega le 21 žensk ali slabih 12 %. Med njimi je bila tudi Vida Janežič.[100]

Slika 17[101]

Slika pod člankom o junaški smrti Vide Janežič.

[99] Nov primer vztrajnega odpora proti okupatorju. V: Naša žena, marec 1945, št. 9, str. 12.
[100] Zdravko Klanjšček: Narodni heroj. Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 312.
[101] Naša žena, marec 1945, št. 9, str. 12.

Državljanska vojna, ki se je po Ljubljanski pokrajini razplamtela v letu 1942, je ljubljansko časopisje preplavila z nekrologi in poročili o partizanskem nasilju. Kot smo že zapisali, sta se izpostavila zlasti Slovenec in Slovenski dom, ki sta bralcu prinašala zelo žive opise umorov, ki so bili sprva pospremljeni še s fotografijami, ki so nastale še v času življenja žrtev. Prvi obsežnejši članek, ki se nanaša na žrtev ženskega spola, zasledimo v Slovencu konec avgusta 1942, v katerem so natančno opisani zadnji trenutki učiteljice Ivanke Novak iz Hrovače pri Ribnici. Partizani naj bi prišli v njeno stanovanje, ga popolnoma uničili, njo pretepli, nato pa odvedli v svoje taborišče. Novakova naj bi jih prosila, da jo izpustijo, saj je v naslednjih tednih pričakovala rojstvo otroka, a poveljnik se je, preden si je morala sama izkopati jamo »odločil s svojimi 'tovariši', da ona baba ni vredna šusa, ker bomo kugle še za druge rabili. Nato so jo pobili s kolom, ji razbili lobanjo in zdrobili spodnjo čeljust ter zavalili v plitvo jamo. Truplo so pokrili z njenim vrhnjim plaščem in jo zagrebli.«[102] Z intenziviranjem protikomunistične propagande v času Rupnikove uprave, pa časopisje prinaša tudi fotografije iznakaženih trupel. Slika 19 kaže posmrtne ostanke Ide Kristan iz Zaloga pri Komendi, ki je bila umorjena v noči s 27. na 28. september leta 1944,[103] fotografijo pa je bila uporabljena tudi na propagandnih letakih, ki so opozarjali na partizanske zločine.

Slika 18[104]
»Tak je njihov boj za 'osvobojenje' slovenskega naroda!«

Večkrat zasledimo tudi slike umorjenih žensk, ki so nastale na ozemljih, ki jih je že dosegla prodirajoča Rdeča armada, pri čemer so pogosto opozarjali na grozote, katere naj bi s seboj prinašala omenjena vojska. Pri tem dodajmo, da se je bistveno manj izpostavljal časopis Jutro.

[102] Komunistični partizani uničujejo naše ljudstvo. V: Slovenec, 30. 8. 1942, št. 199, str. 2.
[103] Isti ljudje, ista sredstva, isti zločini. V: Slovenski dom, 7. 10. 1944, št. 40, str. 8.
[104] Prav tam.

Pred kapitulacijo Italije bomo v njem zasledili le redka poročila o žrtvah partizanskega nasilja, ta pa so bila bolj ali manj skopa, predvsem pa brez čustvenega naboja, ki ga imata druga omenjena časnika. Ženskih nekrologov ni bilo, razen takih, ki so umrle zaradi naravne smrti, in še celo ti so zelo redko pospremljeni s fotografijo pokojnice. Tudi v času okrepljene propagande v letih 1944 in 1945 v Jutru ne zasledimo fotografij iznakaženih ženskih trupel, izjemi sta fotografiji umorjenih kmetic iz vzhodne Prusije.[105]

Če skušamo opredeliti, kako je prikazana ženska žrtev protikomunističnega tabora, lahko rečemo, da je časopisje največkrat prikazalo ženske, ki so veljale za ugledne članice skupnosti, največji poudarek pa bil je na tem, da so to ljubeče matere in žene, vzorna dekleta ter zgledne katoličanke, te lastnosti pa so se preselile tudi v slikovna propagandna sporočila. Kot smo zapisali že prej, naj bi bila vera tudi najpogostejši vzrok, da so te ženske končale kot žrtve partizanskega nasilja, in zlasti v obdobju po italijanski kapitulaciji jeseni 1943 se je protikomunistična propaganda izrazito oprla na katolicizem. Bistvena razlika pred in po obdobju po italijanski kapitulaciji je tudi v tem, da ženska žrtev pred omenjeno prelomnico največkrat vzbuja obsojanje, po njej pa se njena podoba izrazito uporablja v smislu, da skuša opazovalca pripraviti do nadaljnjih dejanj, aktivnosti v protipartizanskem boju. Ženska žrtev je vedno prikazana v izraziti luči komunistične nevarnosti, pri čemer je sovražnik prikazan kot neusmiljen, v grozljivi podobi, predvsem pa neselektiven pri izbiri žrtev. To lahko vidimo na sliki 20, kjer partizan strelja v bežečo žensko z otrokom ali sliki 21, kjer domobranca razcapanemu in neobritemu partizanu očitata ubito žensko z otrokom.

Slika 19[106]

Neselektivnost pri izboru žrtev. Gre za prizor z nemškega letaka, podnapis se glasi: »Frauenmörder – Morilci žena.«

[105] gl. Grozni boljševiški zločini v Vzhodni Prusiji. V: Jutro, 7. 11. 1944, št. 255, str. 1.
[106] Frauenmörder – Morilci žena, 1944.

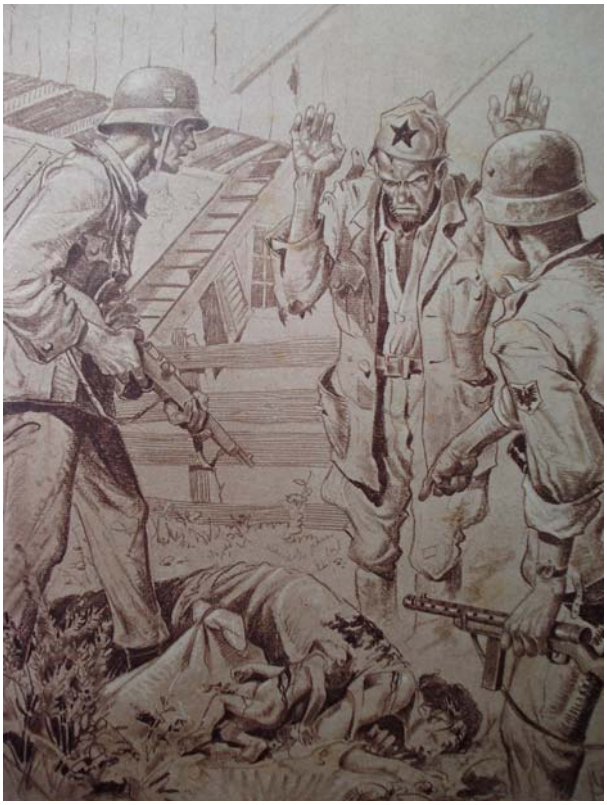

Slika 20[107]
»Tovariš, je to vaša borba za svobodo? Genosse, ist das euer Freiheitskampf?«

Večkrat kot na partizanski strani pa postane ženska žrtev tudi sredstvo manipulacije, vzbujanja najnižjih instinktov, saj preko grozljivosti podob lažje apelira na maščevanje: »Proti tem postavam (resnica, pravica, ljubezen, op. p.) se je zaklela komunistična OF. Zato ti, slovenska žena in dekle, ne preostane drugega, kakor da se brez obotavljanja vključiš v vsenarodni slovenski vihar, ki hoče in mora našo predrago, tako strašno udarjeno slovensko domovino očistiti vseh komunističnih prevar in zablod, predno bo prepozno.«[108] Nemalokrat se pri tem protirevolucionarna propaganda sklicuje celo na Boga in versko dolžnost vsakega posameznika: »Bog bo s teboj in Njegova pravica šele v tistem trenutku, ko boš z enakim svetim ogorčeljem in z zaskrbljenostjo dvignila svoj glas proti skritemu komunističnemu vodstvu OF.«[109]

[107] Slovensko domobranstvo, 3. 8. 1944, št. 1, str. 16.
[108] Pismo slovenskim ženam in dekletom, n. d.
[109] Prav tam.

5.6 Žene: steber zaledja

Že prva svetovna vojna je pomenila velik preizkus za ženske, saj so se poleg tega, da so prevzele vloge domačih gospodarjev, angažirale tudi širše – vsepovsod, kjer so pač delovno silo tradicionalno predstavljali moški. Druga svetovna vojna je pomenila še toliko večjo preizkušnjo, saj je z vso silo pljusknila čez domače pragove. Na njenem neposrednem udaru niso bili zgolj moški, ampak so nasilje, brutalnost in totalnost pogosto doleteli tudi ženske. Stopljena fronta in zaledje sta tako predstavljala novost, hkrati pa v specifičnih razmerah okupacije in državljanske vojne predstavljala še poseben pomen zlasti za partizansko, proti koncu vojne pa tudi protirevolucionarno stran. Ženske so v tej zgodbi zopet odigrale svoje vloge.

Partizanska stran je svoje oskrbo in materialno podporo izrazito opirala na ženske. Zaradi svoje spolne pripadnosti so bile ženske za sovražnika manj opazne, saj je od njih pričakoval manjše udejstvovanje, zato je obstajala tudi manjša možnost kompromitiranja, čeprav je delo ostajalo nevarno.[110] Opravljeno delo ter nadaljnja prizadevanja za oskrbo in podporo jim je vodstvo osvobodilnega gibanja tudi priznavalo: »Ne ječa, ne mučenje, preganjanje, odseljevanje, nobeno nasilje ni moglo zlomiti narodnega ponosa naše žene, njene jasne zavednosti, nobena bridkost in nobena bolečina ne more streti njene odločnosti. Noč in dan je v borbi ob strani svojih bratov, svojega moža, svojih otrok, na stoterih mestih z neprestanimi mislimi na svoje narodne junake, na njihov boj, ki ga krepi s svojo brezprimerno predanostjo. Tisoče in tisoče rok slovenskih žena mesi, šiva, plete, zbira vse z eno samo mislijo, da njihovi junaki pribore vsem Slovencem in Slovenkam svobodo in vse pravice za samostojno odločanje o svoji bodočnosti.«[111] Velika pomembnost ženskega dela za partizansko oskrbo se odraža tudi na plakatu Žene - steber našega zaledja, pri čemer je razvidno, da so prevzemala tudi dela, ki so sicer veljala za tipično moška (slika 22). K delu in njegovi pomembnosti je ženske pozivala tudi Naša žena ter izpostavljala njegov velik pomen: »Tovarišice, povsod nadomestimo tovariše. Pokažimo popolno razumevanje za največjo in nadvse vzvišeno borbo slovenskega naroda – najvažnejši trenutek naše slavne – s krvjo pisane zgodovine.«[112]

---

[110] Valerija Bernik: Ženske v slovenski partizanski vojski (1941 – 1945). V: Ljubica Jelušič, Mojca Pešec (ur.): Seksizem v vojaški uniformi, Ljubljana 2002 (dalje: Bernik, Ženske v slovenski partizanski vojski), str. 123; Deželak Barič, Vloga in položaj žensk v NOB, str. 28.
[111] Josip Rus: Zavednost slovenske žene. V: Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 9–10.
[112] Slovenske matere in žene! V: Našim ženam, november 1942, št. 1, str. 15.

Slika 21[113]

Partizanski plakat poudarja izjemen pomen ženskega dela za osvobodilno gibanje.

Po drugi strani pa je partizanska stran anticipirala žensko udeležbo na civilnem terenu, kar je vidno zlasti v zadnjih letih vojne. Tako Boris Kidrič v svojem članku Aktivizirajmo žene poudarja pomen čim večje dejavnosti žena in deklet, saj se mora čim več moške sile preusmeriti v operativno vojsko. Ženske s tem postajajo enakovredne borke, čeprav so izven neposrednega boja: s svojo besedo vplivajo na može, da vstopajo v partizanske vrste, same pa jih nadomestijo, s čimer preprečujejo, da bi po njihovem odhodu zastalo politično delo in posledično gradnja nove oblasti. Omenjeni članek zaključuje: »Naj zaključimo s ponovnim poudarkom: mobilizacija vseh za operativno vojsko sposobnih moških in aktivizacija deklet in žena sta samo dve plati iste, popolnoma iste naloge, naloge, ki je danes kategorična zapoved.«[114] Žensko delo na terenu je bilo torej zelo spodbujano, kar lahko vidimo tudi na sliki, kjer se mož poslavlja od žene in s puško odhaja v boj, žena pa ostaja doma, s čimer nase prevzema tudi njegovo delo. Ne le da je bilo tako delo pri ženskah spodbujano, nemara je bilo celo bolj zaželeno kot partizanjenje s puško in kar 45 % žensk so iz vojske poslali na terensko delo v civilno življenje.[115]

[113] Alenka Gerlovič: Žene – steber našega zaledja, 1945. Dostopno na: http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0000040300_001.GIF
[114] Boris Kidrič: Aktivizirajmo žene! V: Slovenski poročevalec, 9. 12. 1944, št. 39, str. 1.
[115] Bernik, Ženske v slovenski partizanski vojski, str. 123.

Slika 22[116]
Mož odhaja v boj, žena bo prispevek k osvoboditvi dala s svojim delom doma.

V nasprotju s partizanskim taborom protirevolucionarna stran sprva ni dajala pomembnejšega poudarka na to, da bi se ženske vključevale v delo širše skupnosti in da bi pripomogle k hitrejši in dokončni zmagi tega tabora. Čeprav so bile tudi žene domobrancev prisiljene že prej voditi hišna gospodarstva in se pri tem opreti le na pomoč starejših ali mlajših družinskih članov, prve glasnejše pozive k delu žensk za dobro širše skupnosti zasledimo šele v zimi 1944/45, ko so žene in dekleta vabili, naj se udeležijo obrambnih del. Zlasti časopis Slovensko domobranstvo izpostavlja zglede, kako lahko tudi ženski spol zgrabi za lopate in krampe pri kopanju protitankovskih jarkov oziroma nadomesti moške tam, kjer se le da, da bi ti lahko branili domovino: »Vojna zahteva sodelovanje vseh moči in nihče ne more v teh časih biti ob strani. Tudi naše žene so zgrabile za lopato, da služijo svoji domovini in s tem novi Evropi.«[117] V Slovenskem domobranstvu zasledimo tudi fotografiji dekleta, ki se je ponudilo svojemu očetu dimnikarju, da mu priskoči na pomoč in nadomesti pomočnika, ki se je udeležil obrambnih del, ter fotografijo dekleta, ki opravlja delo sprevodnice na tramvaju. Sicer pa je protirevolucionarna stran ženski svetovala, da lahko v obrambi pred komunizmom največ stori na »notranji fronti«, t. j. doma, pri vzgoji svojih otrok in da ji udejstvovanje s puško pravzaprav sploh ni potrebno: »Jasno je, da od nje ne smemo, ne moremo, nočemo in

[116] Naša žena, december 1944, št. 8, str. 1.
[117] Vojna in naše žene. V: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 13, str. 25.

tudi ni potrebno zahtevati vojaških nastopov. Zgodilo se je sicer že, da so slovenske žene in dekleta krepko pomagale na postojanki domobrancem pri obrambi. Toda področje protikomunističnega udejstvovanja in ne samo udejstvovanja, marveč pravega, težkega in junaškega boja naše žene s komunizmom je v prvi vrsti tam, kjer jo komunizem najbolj napada, najbolj prizadeva njene interese, koristi in pravice.«[118] Tako naj bi bilo njeno delo usmerjeno predvsem na področje družine in njene duhovne usmerjenosti, s svojim delom, vrednotami, zgledom ter vzgojo skušala pa naj bi skušala »zožiti to mostišče komunistične miselnosti, preko katerega je vdiral med slovenski narod že dolga leta v najrazličnejših odtenkih in pod najrazličnejšo zaščito, vedno pa iz ene in iste tovarne in vedno samo v službi komunizma.«[119]

Slike 23,[120] 24[121] in 25[122]

Tri podobe ženskega udejstvovanja proti partizanskemu gibanju. Najbolj zaželen, cenjen in povzdigovan poklic v protirevolucionarnem taboru je bil zagotovo materinstvo.

[118] Mirko Šušteršič: Beseda našemu ženstvu. V: Jutro, 11. 3. 1945, št. 57, str. 3.
[119] Prav tam.
[120] Slovensko domobranstvo, 1944, št. 12, str. 19.
[121] Slovensko domobranstvo, 1945, št. 15, str. 28.
[122] Slovensko domobranstvo, 1944, št. 16, str. 4.

5.7 »Naše žene volijo«: volivka

Uporabo lika volivke zasledimo zgolj v partizanski propagandi, navsezadnje se takrat ta podoba v slovenski zgodovini sploh prvič pojavi. Boj za splošno volilno pravico na državni ravni se je sicer začel že pod avstrijsko in nato avstro-ogrsko vladavino. Prvi preboj je za ženske pomenila možnost voliti na lokalni ravni, toda preko pooblaščencev in ni pomenila priznanja ženske enakopravnosti, ampak je bila le logična posledica povezave volilne pravice z davki ali posebnim družbenim položajem zaradi službe ali izobrazbe (npr. učiteljice). Temu so sledila dolga leta prizadevanj za splošno volilno pravico žensk. Popolno prelomnico pa je pomenila druga svetovna vojna, ne glede na to, ali rečemo, da je bila volilna pravica ženski podeljena ali pa si jo je ta izborila sama. Z vstopom v polje javnega so ženske postale pravnoformalno enake moškim - ženska je prepoznana za individuum, ki ni več vezan zgolj na polje zasebnosti, ampak ima pravico odločati o sebi, hkrati pa ji ta pravica omogoča tudi biti izvoljena, to pa aktivno sodelovati pri oblikovanju zakonov.[123]

Ženskam je volilna pravica pripadla na osnovi 5. člena Odloka o postavitvi narodne oblasti na osvobojenem slovenskem ozemlju, ki ga je 17. maja 1942 izdal IO OF. Omenjeni člen določa: »Aktivno in pasivno volilno pravico ima vsaka oseba od dovršenega 18. leta naprej brez razlike spola, bivajoča v tistem terenskem okolišu.«[124] Pri tem ni odveč dodati, da t. i. fočanska predpisa o narodnoosvobodilnih odborih kot organih nove oblasti iz februarja 1942 dovoljujeta enako, vendar slovenskemu vodstvu nista bila znana, ko je omenjeni odlok izdalo. Ženske so tako na nekaterih osvobojenih območjih v narodnoosvobodilne odbore volile že v letu 1942, čeprav se včasih zmotno misli, da so prvič volile šele septembra leta 1943 za zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Ob tej priložnosti je IO OF izdal nov odlok, kjer je v drugem členu aktivno in pasivno volilno pravico določil vsem moškim in ženskam, ki so dopolnili 17. leto starosti.[125]

Analiza volitev za zbor odposlancev je pokazala dokaj klavrno podobo. Skupaj z delegiranimi odposlankami je bil delež žensk na zboru odposlancev slovenskega naroda le 9,8 % oziroma 77 udeleženk, med 120 izvoljenimi člani Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora je bilo

[123] Milica G. Antić: Pomen volilne pravice za ženske. V: Milica G. Antić (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana 1999 (dalje: Antić, Pomen volilne pravice za ženske), str. 15–19.
[124] Tone Ferenc (ur.): Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. 2, April 1942–julij 1942. Ljubljana 1964. Dok. št. 35: Odlok o postavitvi narodne oblasti na osvobojenem slovenskem ozemlju (maj 1942), str. 80.
[125] Tone Ferenc: Ženske in volilna pravica. V: Milica G. Antić (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana 1999 (dalje: Ferenc, Ženske in volilna pravica), str. 63-66.

11 žensk ali 9,1 %, v delegaciji za prvo zasedanje AVNOJ-a so bile tri ženske ali 7,1 %, za drugo zasedanje AVNOJ-a pa je bila med 17 udeleženci zgolj ena odposlanka.[126]

Spomladi leta 1944 so na podlagi odloka prvega zasedanja SNOS-a in odloka Predsedstva SNOS-a potekale volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore in okrajne narodnoosvobodilne skupščine. Te volitve je zaznamovala precej spremenjena starostna in spolna sestava volivcev kot posledica vključitve oziroma mobilizacije v oba nasprotujoča si tabora. Tako sta se povečala deleža starejših moških in žensk, kar je vplivalo tudi na izide volitev. Zlasti se je povečal delež žensk pri izvoljenih tajnikih KNOO, ne pa toliko pri odposlankah v okrajne narodnoosvobodilne skupščine, kar kaže na določeno miselnost, da so ženske sposobne za krajevno samoupravo, ne pa toliko za opravljanje višjih oblastnih in upravnih funkcij.[127] Ni pa odveč vedeti, da so v vsaki volilni enoti postavili le eno kandidatno listo, t. j. listo Osvobodilne fronte, pri čemer je bilo omogočeno tudi dodatno pripisovanje kandidatov na volilne listke.[128] S tem se seveda postavita vprašanji samega načina oblikovanja posamezne kandidatne liste oziroma nagibov, ki so določali razmerje med kandidati in kandidatkami na volilni listi, kot tudi načina uporabe aktivne in pasivne volilne pravice s strani samih žensk.[129]

Možnih odgovorov je več. Ženska volilna pravica je bila pridobljena v izrednih razmerah, v času vojne in ne postopno, kar je omogočalo malo časa za redefiniranje tako polja javnega kot zasebnega. S tem se je odprlo tudi vprašanje učinkov političnega udejstvovanja ženske, ki je bila do tedaj dolga stoletja tradicionalno zavezana domu in družini. Toda pridobitev ženske volilna pravice ni okrnila le moškega monopola nad javnim oz. političnim poljem, ampak je dvome in pomisleke prebujala celo pri ženskah samih, čeprav so tvorile večino volilnega telesa.[130]

Pri tem je treba upoštevati tudi, da niti ni bilo kakšne posebne agitacije za kandidiranje in izvolitev žensk. Zlasti za volitve v letih 1942 in 1943 je bilo značilno, da so potekale brez dolgotrajnejših priprav, poleg tega so bile tudi javne. Glasilo SPŽZ Naša žena ni volitvam v

[126] Ferenc, Ženske in volilna pravica, str. 65-66.
[127] Prav tam, str. 67.
[128] Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Knjiga 3: Mi volimo. Ljubljana 1991 (dalje: Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 3), str. 431-432.
[129] Podrobno analizo volitev po posameznih okrožjih gl. Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 3.
[130] Marta Verginella: Naše žene volijo. V: Milica G. Antić (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana 1999 (dalje: Verginella, Naše žene volijo), str. 73.

tem času namenilo nobene večje pozornosti. Povsem drugače je bilo leta 1944, ko so potekale volitve v narodnoosvobodilne odbore. GO SPŽZ je z letakom marca 1944 ženske pozival, naj se volitev udeležijo. Utemeljuje, da je volilna pravica ženski pripadla, ker je z orožjem na bojiščih in delom v zaledju stopila v borbo za osvoboditev domovine. Z volilno pravico je ženska dobila pravico odločati o zadevah njene vasi, vzgoji, prihodnosti in zdravju otrok ter boljšem življenju slovenske matere in žene. Pri tem letak opozarja, da ne gre le za pravico, ampak dolžnost, ki se ji ženska ne sme izogniti z različnimi izgovori, češ da se je take stvari ne tičejo. »V času borbe, ki je terjala od nas toliko krvi, smo si priborile enakopravnost. Me volimo novo, narodno oblast, me bomo in hočemo biti tudi voljene v to našo oblast, da s svojim delom in besedo podpremo koristi skupnosti.«[131]

Sicer pa se tudi pri vizualnih upodobitvah ženske kot volivke propagandisti največkrat sklicujejo na to, da si je ta sama pridobila volilno pravico. Tako slika 26 prikazuje tri ženske: partizanko s puško in bombo v desni roki, ob njej žensko z ruto na glavi, ki nas spominja na mater, ki podpira osvobodilni boj z delom v zaledju ter žensko, sicer oblečeno v civilna oblačila, toda prav tako s puško. Pri tem pa je zelo zanimivo, da ga je v propagandne namene uporabila tudi protirevolucionarna stran, vendar v povsem drugačnem kontekstu (slika 27). Napis »Slovenska žena si je sama priborila volilno pravico«, je odstranila, sliko pa postavila zraven fotografije matere z otrokom. Bralca časopisa Slovenec, kjer sta bili sliki objavljeni, pri tem sprašuje, »katera žena bo Slovencem vzgojila nov rod: ali slovenska mati z otrokom v naročju ali komunistična 'možaklja' s puško v roki.«[132] Pod sliko matere je pripisano: »Takšna je slovenska mati, ki je skozi stoletja ohranjevala slovenski rod in ga utrjevala v dobrem«, pod sosednjo sliko pa: »Letak kaže ideal komunistične žene, ki se z orožjem bori proti lastnemu narodu.«[133] S tem je ženski iz partizanskega tabora znova pripisala atribute neženskosti, nasilnosti in sovraštva do naroda, kar smo videli že v prejšnjih primerih ter znova v pozitivni luči izpostavila žensko, kot jo sama želi: materinsko, ljubečo, narodnozavedno.

[131] Slovenke! GO SPŽZ, marec 1944.
[132] Katera žena bo Slovencem vzgojila nov rod. V: Slovenec, 4. 6. 1944, št. 127, str. 3.
[133] Prav tam.

Sliki 26[134] **in 27**[135]

Ena podoba – dve interpretaciji.

Sicer pa se volilni plakati in tudi ostala volilna propaganda največkrat obračajo na žensko, da jo pozovejo, naj se volitev udeleži. Pri pregledu podob volivke pa nam ne more uiti dejstvo, da je vedno le izpostavljena aktivna stran njene volilne pravice, torej da voli, ne pa tudi pasivna, kar pomeni, da se tudi poteguje za predstavniška mesta. S svojim glasom bo tako pripomogla k lepši prihodnosti svojih otrok, da bo poskrbljeno za njene pravice, ki ji pripadajo kot ženski in materi, ni pa pozvana je h kandidaturi za predstavniška mesta. Pri tem je ponavadi v sredini izpostavljena podoba ženske, ki oddaja svoj glas v volilno skrinjico, v ozadju pa različne podobe iz vojne, ki ves čas spominjajo na to, da je bila ženska volilna pravica težko izbojevana. Tako lahko denimo na levi strani slike 29 opazimo bežeči ženski, utrujeno mater z otrokoma, razgaljeno žensko, ki jo z nožem reže sovražnik, po križu na kapi sodeč, kolaboracionist, v ozadju pa je vidna silhueta vojaka z nemško čelado. Na desni strani iste slike vidimo partizanko v boju s tovariši, bolničarko, ki pomaga ranjencu, ter partizanko s puško. Podobno vidimo na sliki 28, kjer pa je poleg podob iz boja v ospredju upodobljena gruča veselih otrok pri igri pred pionirskim domom ter šolo. Tako svetla bo njihova prihodnost, če se bo kot volivka prav odločila.

[134] Ive Šubic: Slovenska žena si je sama priborila volilno pravico, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_17.html
[135] Slovenec, 4. 6. 1944, št. 127, str. 3.

Sliki 28[136] **in 29**[137]

Plakata poudarjata odgovornost, ki jo s seboj prinaša na novo pridobljena pravica. Z udeležbo na volitvah ter pravilno odločitvijo ženske ne spreminjajo le svoje, ampak tudi prihodnost lastnih otrok.

Pridobitev volilne pravice pa je imela tudi simbolen pomen, saj je poleg enakosti pomenila tudi svobodo.[138] Na to opozarja tudi volilni plakat iz leta 1944 (slika 30), kjer se ženska trga iz okovov, ki ne pomenijo zgolj le osvoboditve izpod okupatorja, ampak sploh osvoboditev bremena preteklosti. Take misli zasledimo tudi že v prej omenjenem letaku GO SPŽZ: »Minuli so časi, ko je bila žena izključena iz vsakega soodločanja o stvareh, ki zadevajo njo, družino in otroka, ki zadevajo širšo skupnost, ves narod. Minuli so časi, ko je bila žena zapostavljena, ko je bilo vse njeno življenje le delo in skrb za dom in družino, ne da bi smela o svojem delu tudi sama odločati. Minuli so časi, ko je žena morala brez ugovora pristati na ukrepe in odloke, ki jih je protiljudska oblast postavljala brez njene volje in vednosti.«[139]

[136] Ive Šubic: Slovenska žena! 1945(?) Hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.
[137] Vito Globočnik: Junaške žene Jugoslavije! 1945. Hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.
[138] Antić, Pomen volilne pravice za ženske, str. 15.
[139] Slovenke! Marec 1944.

Slika 30[140]

Svobodna okupatorjev in bremen preteklosti - na volitve.

Resnične razmere pa so za deklarativno emancipacijo bistveno zaostajale, na kar kaže tudi dejstvo, da so tudi po vojni vodilni položaji še vedno pripadali moškim. Preboj v politični vrh je uspel le članicama CK KPS Lidiji Šentjurc ter Vidi Tomšič. Čeprav je program Zveze komunistov Jugoslavije leta 1958 ocenil, da problem enakopravnosti v Jugoslaviji ni več politični in pravni problem, ampak da, v kolikor obstaja, je posledica ekonomske nerazvitosti, primitivizma, religioznih pojmovanj, konzervativnih predsodkov ter vpliva privatnolastniških odnosov. Ti ženski preprečujejo, da bi se v polni meri udeležila ekonomskega in družbenega življenja ter povzročajo konflikt med njeno vlogo v družbi ter vlogo v gospodinjstvu.[141] Toda nesporno je bil bistven modernizacijski korak narejen in vedno ponuja možnost, da se razkorak med deklarativnim in dejanskim zmanjša. Tudi danes.

[140] Ive Šubic: Slovenka svobodna si in prvič boš volila, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_16.html

[141] Deželak Barič, Vloga in položaj žensk v NOB, str. 32; Tomšič v: Božo Repe: Pomen prvih povojnih volitev in z njimi povezanih sprememb za žensko emancipacijo v Sloveniji. V: Milica G. Antić (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana 1999, str. 97.

5.8 Dekle: nosilka novega rodu

Tako v partizanskem kot tudi v protirevolucionarnem taboru so propagandno govorico prilagajali dejstvu, da žensko občinstvo ni uniformno, ampak se razlikuje po starosti, poklicih, socialnih vlogah, vrednotah itd. Kljub temu sta obe strani nagovarjali dokaj splošne, široke, predvsem pa podobne podskupine ženskega dela javnosti (npr. matere, žene, partizanke, podpornice v zaledju itd.), je razlika nastopila v sporočilih, argumentih, nalogah ter vlogah, ki so jim jih namenjale oziroma prisojale. Posebnost, ki pa jo je moč opaziti zgolj v protirevolucionarnem taboru, je da ta dekletom in mladim ženskam odmerja še posebno pozornost, kar smo že omenili. Medtem ko v partizanski propagandi razlikovanja med spoloma pri mladini ne zaznamo, je njena konkurenčna stran v komunizmu prepoznala izjemno nevarnost za kvarjenje osebnosti mladih, zato je temu delu ženskega občinstva pristopila na še posebej sistematičen način, kar lahko vidimo skozi številne časopisne članke, propagandne letake in brošure, med drugim pa so prirejali tudi posebne protikomunistične manifestacije za šolsko mladino.

Ena izmed skupnih lastnosti pregledanega propagandnega materiala, ki je namenjen dekletom in mladim ženskam je, da se sklicuje na usodnost časa, v katerem se je znašel slovenski narod. Takole piše brošura Vigred: »Nad našo domovino kakor tudi nad vso Evropo vise temni oblaki. Zdi se nam kakor da se bliža strašna nevihta, ki grozi ugonobiti človeštvo in naravo.«[142] V času, ki ga ponekod primerjajo celo s turškimi vpadi ali kmečkimi upori, se je znašlo tudi slovensko dekle, vanjo pa je protirevolucionarni tabor še posebej polagal upe in ji pripisoval pomembne naloge. Leon Rupnik je v enem izmed svojih govorov dekletom začrtal dve veliki nalogi - da vzgoje nov slovenski rod in da s svojim zgledom vrnejo na prava pota vse narobe odločene: »Dekleta, dati nam morate rod, ki bo prost vseh slabih lastnosti, s katerim je minulo, po židih pokvarjeno stoletje, zastrupilo tudi naš sicer tako zdrav, žilav in dober narod. Vaša vzvišena naloga pa je tudi ta, da vrnete našemu narodu vse zablodle in zapeljane, da s svojo milino, dobroto, ljubeznijo in plemenitostjo zasadite v našo blagoslovljeno slovensko zemljo sadike, iz katerih boste vzgojile Slovence in Slovenke, ki bodo slovenskemu narodu in preko njega Evropi v ponos.«[143]

[142] Vilma, Vigred, str. 2.
[143] Zdrava družina – zdrav in krepak rod. V: Slovenec, 3. 10. 1944, št. 224, str. 2.

Zgoraj omenjene naloge naj bi bile sposobne opraviti samo tiste, ki so uspele ostati trdne v svojih načelih ter vrednotah in ki niso podlegle komunističnim obljubam in lažem. Tem je veljala nadaljnja spodbuda pri njihovi drži in delu, kar naj bi imelo posledice za celoten slovenski narod: »Vedi, da si prav ti tista, ki narod lahko pogubiš ali pa privedeš k vstajenju. In naše ljudstvo se tega zaveda. Nate misli in čaka v teh dneh, ko je njegova pot še trdna, da mu priskočiš z besedo in dejanjem na pomoč in da tako po svoji vesti izpolniš svoje veliko poslanstvo, ki ti ga je izročil Stvarnik – tebi in vsem, ki so s teboj.«[144] Kot smo že videli, se je protirevolucionarni tabor tudi pri dekletih izrazito opiral na krščansko tradicijo ter slovenstvo. Zato so bile obvezni del raznih političnih in vojaških sprejemov, protikomunističnih manifestacij ter shodov tudi povorke deklet v narodnih nošah, njihove podobe pa so polnile tudi dnevno časopisje.

Slika 31[145]
Dekle v narodni noši – nosilka novega slovenskega rodu.

Dekleta so pogosto opozarjali na zavajanje komunistov, predvsem pa na njihovo obnašanje do žensk v lastnih vrstah ter zločinih zoper nje. Propagandni letak z Gorenjske prikazuje, kako vojak z rdečo zvezdo na kapi davi dekle. Obenem isti letak navaja, da si je do poletja leta

[144] France Kunstelj: Tebi, slovensko dekle… O nalogah slovenskih mladenk pri preobražanju našega ljudstva. V: Slovenski dom, 29. 7. 1944, št. 30, str. 3.
[145] Prav tam.

1944 v Črni gori in Hercegovini vzelo življenje 431 žena in deklet, ker so jih posilili Titovi partizani. Posiljevali naj bi celo hčere svojih prijateljev in zaveznikov.[146] Podoben letak pa starše opozarja, da »boljševiške tolpe OF ropajo Vaša dekleta, da jih potem komunistične beštije oskrunijo. Vsa odpeljana dekleta pa, katera se naj enkrat vrnejo, bodo prišla pa kot telesno in duševno strta bitja domov. Ta dekleta ne bodo nikdar več prišla za plemenito nalogo žene in matere v poštev.«[147]

Slika 32[148]
»Toda mi bomo znali obvarovati svoje hčere in žene pred njihovo pohoto. Dovolj smo še močni, da se bomo ubranili boljševiške kuge. Ob uri največje nevarnosti bomo stali trdno, kakor en mož in jih bomo odbili.«[149]

Za dekleta, ki so se odločila za partizansko stran, ni bilo opravičil in so bila deležna hudih obsodb. Odtegnjeni so jim bili atributi ženskosti in slovenstva: »Pozabila si, da dekle ni samo ženska, temveč je posvečena materinstvu. Namesto da bi se pripravljala na ta prevzvišeni poklic – svetli ideal vsake ženske – se podiš po gozdu kakor psica. Ti ne moreš več ljubiti, vzgajati otroke, ker je v tebi že zdavnaj zamrlo vse, kar nas osrečuje in požlahtuje. Kakor bi ti mogla nekoč sklepati roke otroka k molitvi, ti, ki si sukala orožje proti lastnim bratom in sestram. Za tebe ni več bodočnosti… ti si prokleta, ker je tvoj zločin prevelik, da bi te narod nekoč zagovarjal.«[150]

Kljub ostremu in odločnemu tonu propagandne govorice pa v njej še vedno zasledimo obračanje na dekletovo intimno plat, na nežnost, krhkost, hrepenenje, sanjavost in nedolžnost. V Slovenskem domobranstvu so za veliko noč leta 1945 objavili fotografijo sramežljivega in

[146] Boljševiška kuga. Nikoli ne smejo priti na Gorenjsko! n. d.
[147] Skrunilci žensk na delu! n. d.
[148] Boljševiška kuga. Nikoli ne smejo priti na Gorenjsko! n. d.
[149] Prav tam.
[150] Vilma, Vigred, str. 11.

zaljubljenega para, pri čemer ne moremo spregledati, da je fant oblečen v domobransko uniformo, dekle pa nosi praznični predpasnik. Slika pa nosi še pomembnejše širše sporočilo, saj v kontekstu praznika velike noči, ki slavi življenje, dekle in fant predstavljata tudi nosilca novega slovenskega rodu.

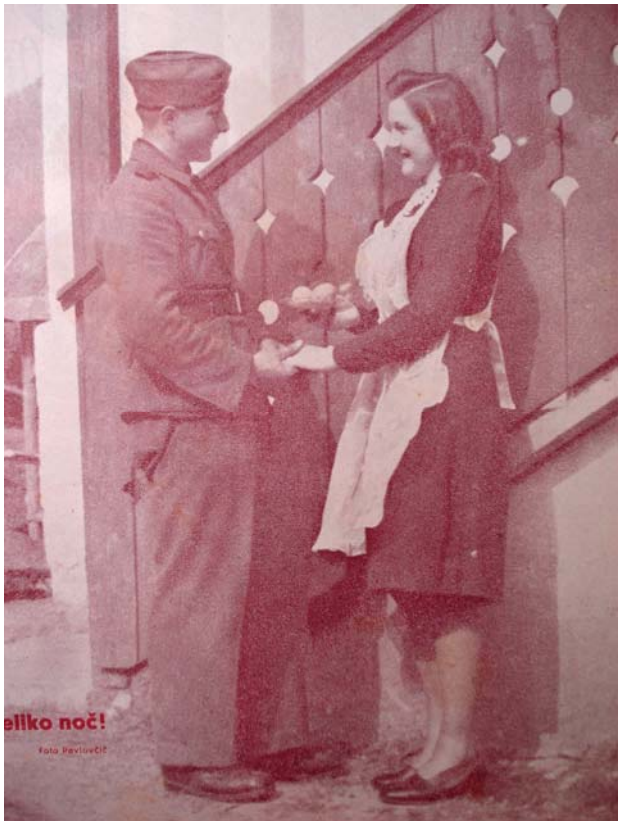

Slika 33[151]
Zaljubljena kljub vojni.

Intimna izpoved nekega dekleta pa kaže, da nežna dekliška čustva naklonjenosti ni mogla omejiti niti vojna, so pa čustva vseeno ostala v službi propagandnih namenov. Dekle, ki opisuje naključna srečanja z neznanim domobrancem, med drugim občuduje njegov pogum, kljub temu, da je ostal brez noge. Ko ga je nekoč zopet zagledala pred vojašnico, se je še posebej razveselila: »Bil si kot kdaj prej. Obraz Ti je žarel kot ogenj. Rdeč si bil kot moj nagelj, ki sem ti ga nekoč podarila. Uniforma se ti je lepo podajala kot nageljnu roženkravt. Bila sem presenečena nad tvojo spremembo. Bila sem zadovoljna srečna. A še bolj me je razveselilo, ko sem slišala, kako si govoril pred soborci – domobranci. »Ne bom odnehal, dokler bom dihal. Da bi vsaj že mogel na teren v boj, pa bodo komunisti še občutili mojo

[151] Slovensko domobranstvo, 1945, št. 16, str. 1.

bližino. Ne nosim kar tako protezo.« Ponosna sem hitela dalje ter se nekajkrat ozrla, da Te še vidim.«[152]

Ilustracija, ki dopolnjuje omenjeno pismo, prikazuje mlado dekle, ki poklanja cvetje domobranskemu vojaku. Fotografije deklet, ki so podarjale cvetje domobrancem ob različnih slavnostnih priložnostih, so v dnevnem časopisju pogoste. Poudarek pri tem je, da gre za cvetje, ki se tradicionalno povezuje s slovenstvom, kot sta denimo nagelj in rožmarin. In kot smo prej videli pri narodni noši, si je tudi v tem primeru protirevolucionarna stran »prisvojila« te simbole v propagandne namene.

Slika 34[153]

Konec pisma: »Kmalu sem se pokrižala in s tihimi koraki odšla proti škropilnemu kamnu. Ko sem se obrnila, da še enkrat pozdravim Najsvetejše, sem videla, da si vstal tudi Ti. Kaj hitro sem Te razumela. Zunaj cerkve si hotel z mano govoriti. Pohitela sem venkaj. Slišala sem Tvoj glas zunaj pred vrati: »Deklič, počakaj…« Zbežala sem. Ti pa nisi razumel moj beg. Tekla sem domov, da Ti utrgam rožmarin, Ti moj neznani…«[154]

[152] Marija Brcar: Pismo neznanemu domobrancu. V: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 16, str. 10.
[153] Prav tam.
[154] Prav tam.

5.9 Med dvema ognjema: partizanka v očeh antagonističnih taborov

Partizanka – ženska v uniformi, ženska z orožjem, ženska, ki ubija. Čeprav so bile Slovencem časopisne in knjižne podobe neustrašnih bojevnic iz daljnih dežel, ki so burile domišljijo, znane že od prej, so z drugo svetovno vojno postale del tudi njihove realnosti. Šlo je za popolni unikum, na katerega ni bil (povsem) pripravljen nobeden izmed konkurenčnih taborov, a je bil dejstvo, s katerim sta se morala spoprijeti vsak na svoj način. Zato ni čudno, da je lik partizanke eden izmed najpogostejših oziroma se mu na obeh straneh odmerja največ pozornosti v kontekstu udeležbe žensk v vojni. Na partizanko se vežejo cele ideološke razprave, saj njena podoba združuje vsa vprašanja, ki so se že pred vojno pojavljala o biološkem in sociološkem razmerju med moškim in žensko, o ženski enakopravnosti in enakosti, med vojno pa so se samo še razplamtela. Tako tekstualna kot vizualna propaganda nam omogoča spoznati tedanje poglede obeh strani, njune predsodke, pomisleke in premisleke.

Pojav partizank v bojnih vrstah nasprotnika je v protirevolucionarnem taboru povzročil pravi vihar ogorčenja, saj je v temeljih zatresel vse dotedanje tradicionalne predstave o ženski ter njeni vlogi v javni in zasebni sferi. Partizanka je pooseblja vse novo, moderno in še nedoseženo na področju ženske emancipacije, zato ni čudno, da so se razpletle prave polemike o položaju ženske v družbi, novi družbeni pojav pa je hkrati zahteval tudi prilagoditev propagandne govorice. Tako so se pojavile, seveda v kontekstu komunistične nevarnosti ter prikazovanjem njihovega položaja v Sovjetski zvezi, različne klasifikacije žensk ter motivov in vzrokov, zakaj so te odhajale v partizane. Že omenjeni Primož Ločnik denimo razlikuje tri kategorije žensk. V prvo kategorijo sodijo pokvarjene in izgubljene ženske, ki ne poznajo nobenega sramu, zato so se pridružile komunistom ter sodelujejo v njihovih zločinih. V drugo kategorijo uvršča ženske, ki so sicer poštene, a s komunisti simpatizirajo, nekatere pa so se jim celo pridružile, ker je njihovo srce zavedeno. Ta zabloda je po njegovem mnenju posledica liberalizma, ki po vsej logiki vodi v komunizem, ženske pa logike nimajo, saj se odločajo po srcu, zato pa tudi opravičujejo komunistične zločine. V tretjo skupino pa sodijo katoliške žene s čutečim srcem za Boga, cerkev in papeža. V politiko se ne vmešavajo, ampak poslušajo svetega očeta ter v njegove besede ne dvomijo. Zato s komunisti ne sodelujejo, niti ne simpatizirajo ali jih branijo.[155]

[155] Ločnik, Komunizem – njegov pravi obraz, str. 41–43.

Ženske naj bi v partizane zvabili z »lažnimi obljubami o enakopravnosti, o uveljavljanju v vseh javnih in zasebnih poklicih, volilni pravici, ker naj bi žensko postavljali na isto mesto kot moškega, ne glede na njene duševne in biološke posebnosti in s tem na njene posebne naloge v družbi«,[156] resnični cilj pa naj bi bil »ubiti v njej lastno čustvo in čast, venosmeriti njeno mišljenje, onemogočiti ji vsako samonadzorstvo, skratka narediti iz nje robota, docela enakega moškemu stroju, ki bo pri vseh rdečih načrtih brezhibno služil.«[157] Tudi njihova usoda v vojaških vrstah naj bi bila povsem drugačna od obljubljene. Le redke naj bi prišle do orožja ali višjih vojaških položajev, ampak so največkrat kuhale, prale in šivale,[158] služile pa naj bi predvsem za zabavo in izživljanje t. i. svobodne ljubezni, o kateri lahko večkrat beremo v propagandnem materialu protirevolucionarne strani. Po tej interpretaciji ženska ne sme biti last enega moškega, ampak pripada kolektivu, ta pa z njo poljubno razpolaga kot s strojem. Želja po doživljanju svobodne ljubezni naj bi v partizanske vrste privabljala »perverzne tipe, zlasti pa vlačuge«.[159] V skladu s tem prepričanjem je partizanka v očeh protirevolucionarnega tabora upodobljena kot lahkoživka, avanturistka in prostitutka. V Slovencu zasledimo celo podatek, da naj bi jih nad 80 % šlo v gozd samo zaradi vlačugarstva.[160] Te poglede na partizanko zasledimo tudi v njeni vizualni upodobitvi. Na plakatu Brat – brata, kjer osrednje mesto zavzema partizansko nasilje, iz katerega niso izvzete niti ženske in otroci, vidimo na levi strani partizana in partizanko, ki se medtem strastno poljubljata in objemata.

Slika 35[161]
Goreča vas, partizan strelja ljudi, medtem pa partizan in partizanka izživljata »svobodno ljubezen«.

[156] Vloga in usoda ženske v slovenski rdeči revoluciji. V: Slovenski dom, 29. 1. 1944, št. 4, str. 6.
[157] Prav tam.
[158] Ponekod pa zasledimo informacije, da morajo v partizanih ta dela opravljati moški.
[159] Janko Jankovič: Slovenska žena in komunizem. V: Jutro, 27. 11. 1943, št. 268 (dalje: Jankovič, Slovenska žena in komunizem), str. 1.
[160] Resnična ozadja komunistične Osvobodilne fronte. V: Slovenec, 13. 1. 1944, št. 9, str. 3.
[161] Marijan Tršar: Brat – brata, 1943. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_d_20.html

Kakšni ljudje pa naj bi partizansko vojsko sploh sestavljali, razkriva spodnji odstavek iz Slovenskega doma, ki med drugim, poleg zaničujočega odnosa do partizank, odkriva tudi rasni stereotip, ta pa se prekriva s prepričanjem protirevolucionarnega tabora, da je partizanstvo izraz neslovenstva. Poleg članka je bilo prikazanih pet podob, med katerimi je tudi ženska v spodnjem perilu. Po poročanju časopisa naj bi bili to partizani, padli med domobransko akcijo nekje na Dolenjskem, pri sebi pa naj bi imeli te fotografije. Komentar pravi: »Boljševiški čekist iz Sibirije, poklicni zločinec od kdo ve kje, balkanska pevačica – vlačuga, Mongol iz azijskih step, zlizan savojski oficir – to so ljudje, ki danes v bistvu še sestavljajo 'narodno-osvobodilno' vojsko. /…/ Že sam pogled na te obraze nas mora prepričati, da je tem zločincem, zgnanim od vseh vetrov, prva skrb na svetu res blagor našega ljudstva.«[162]

Sliki 36[163] in 37[164]

Dve izmed fotografij domnevnih partizanov v Slovenskem domu – »balkanska pevačica – vlačuga in Mongol iz azijskih step«.

Ženski čari naj bi bili po eni strani za komuniste najbolj vabljivi, po drugi strani pa je partizanka pogosto prikazana povsem brez ženskih atributov. Že v poglavju o volivki smo videli, da so jo prikazovali kot »možakljo«, pripisujejo pa ji tudi lastnosti, ki jo približujejo

[162] Obrazi iz 'prve prave slovenske narodne in ljudske vojske'. V: Slovenski dom, 23. 9. 1944, št. 38, str. 5.
[163] Prav tam.
[164] Prav tam.

stvoru: »Vse, kar odlikuje pravo ženo in ji po pravici daje napram moškemu naziv nežnega spola, je v njej zamrlo. Stremela je po moški popolnosti, a postala je ženski hermafrodit. Telesna in duševna izprememba v njej je rodila bitje, ki je svoje strašne lastnosti podčloveka pokazalo nad onimi, ki se zvezani niso mogli postaviti v bran in ki so v dolgotrajnih groznih mukah pred smrtjo na sebi okusili vse one strasti, s katerim obdaruje svoje ženske pripadnice.«[165] Ženske v partizanih naj bi bile tudi posebej krvoločne, še posebej pripadnice KP: »Pribiti pa moramo, da so prav komunistke pokazale tako pohotnost in zverinsko krvoločnost, da se celo tolovajem gnusijo. Gorje tistemu, ki je prišel samim rdečim ženskam v roke.«[166] Izraz neženskosti naj bi bila med drugim tudi nošnja hlač, ki je večkrat izpostavljena v posmeh, prav tako prevelika razgaljenost žensk v Sovjetski zvezi (sliki 39 in 40).

Sliki 38[167] **in 39**[168]

Modne muhe komunistk – hlače in obleke, ki veliko odkrivajo.

Na ženske v svojih vrstah pa niso bili pripravljeni niti v partizanskem taboru, kar lahko pripišemo različnim omejevalnim dejavnikom. Vključitev ženske v oborožene sile lahko prinese tudi kup težav, ki so posledica psihofizičnih ter družbeno pogojenih in privzgojenih

[165] Jankovič, Slovenska žena in komunizem, str. 2.
[166] Zver se je prebudila. V: Slovenski dom, 5. 2. 1944, št. 5, str. 4.
[167] Jankovič, Slovenska žena in komunizem, str. 1.
[168] Prav tam, 2.

značilnosti. Upoštevati je potrebno tudi trdno zasidranost določenih vrednot, mnenj, stališč in stereotipov povprečnega družbenega okolja. Vsekakor velja, da je vključevanje žensk v vojaške vrste odvisno predvsem od njihovega splošnega družbenega položaja, ki se oblikuje na osnovi tradicionalne in kulturne opredelitve primernosti posameznih vlog za ženske. Večja kot je prisotnost tradicionalnih spolnih norm v družbi, večja je omejenost njihovega vključevanja, kar je še posebej opazno v družbah, v katerih ima religija pomembno mesto v družbenem in političnem življenju. Vse to ohranja stereotip idealne ženske, ki življenje posveča zgolj domu in družini, na kar se je, kot smo videli, izrazito oprla protirevolucionarna stran.[169]

Kljub temu da je partizanska stran med svoje cilje prištevala tudi žensko enakopravnost, se je znotraj svojih vrst zlasti v prvih letih vojne otepala z dvomečimi pogledi na udeležbo žensk. Izkušnje žensk, ki so se pridružile partizanskim vrstam, kažejo, da so jim najraje odmerjali dela, ki so se jim tudi sicer tradicionalno pripisovala (bolničarsko delo, administrativna dela, kuhanje, pranje, šivanje…) in da so si šele z odločnostjo, vztrajnostjo in pogumom uspele pridobiti priznanje svojih moških kolegov. Pot pridobivanja ugleda je tako potekala preko prevzemanja tradicionalno moških aktivnosti, ne pa preko poudarjanja družbenega pomena opravljanja tradicionalnih ženskih del, čeprav so bila prav tako nujna za uspeh partizanskih prizadevanj, a so vseeno veljala za nečastna.[170] Zato je imel propagandni aparat partizanske strani precejšnjo nalogo: v tradicionalnem okolju, kjer je bila vojaška služba pojmovana kot zelo ugledna in prestižna, je moral partizanski vojski ugled šele pridobiti, kar je bilo toliko težje zaradi udeležbe žensk v njenih enotah, po drugi strani pa je moral pomisleke o slednjem odstranjevati tudi iz lastnih vrst. Zato lahko v vizualni reprezentaciji partizanke ločimo njeni dve podobi. Na eni strani je prikazana kot pogumna borka, ki je se podaja v boj, juriša in je pri tem nič ne zaustavi. Deluje odločno, motivirano in predano ideji o boju za novi in boljši svet. Partizanka je včasih upodobljena tudi z ostalimi soborci, kar kaže na to, da med njimi ni razlik in da vse napore prenašajo enako in si solidarnostno stojijo ob strani, v najhujših trenutkih pa so pripravljeni celo tvegati življenja za svoje soborce.

[169] Igor Kotnik Dvojmoč: Omejevalni dejavniki pri vključevanju žensk v oborožene sile. V: Ljubica Jelušič, Mojca Pešec (ur.): Seksizem v vojaški uniformi, Ljubljana 2002, str. 30–35.
[170] Bernik, Ženske v slovenski partizanski vojski, str. 112–115.

Slika 40[171]

Pogumna.

Po drugi strani pa ostaja partizanka ženska. Velikokrat jo najdemo upodobljeno z drugimi ženskami, ponavadi civilistkami, kar pomeni, da jo kljub vojaškemu udejstvovanju niso ločevali od ženskega in ženstvenega. Ločena ni niti od materinskega, saj jo bomo našli upodobljeno tudi z otrokom, ki ga je morala pustiti in oditi v boj. Največkrat pa opravlja dela, ki niso neposredno povezana z oboroženim bojem, čeprav nosi orožje. Pri tem povejmo, da naj bi se po dostopnih podatkih za leta 1941, 1942 in 1943 z orožjem borilo 35 % žensk, 22 % naj bi jih bilo dejavnih v saniteti, sledijo pa so številne druge dejavnosti, v katere so se vključevale.[172] Čeprav so bile tiste, ki so opravljale bojne naloge, redkejše od tistih, ki so opravljale paleto ostalih opravil, ni bila s tem nevarnost dela slednjih zato nič zmanjšana, ujete partizanke pa ponavadi ni čakala prav nič milejša usoda od moških soborcev. Spodnji sliki prikazujeta partizanko v pogovoru z mamo in bolničarko, ki obvezuje ranjenega borca.

Slika 41[173]

Trenutek miru in domačnosti. Partizanka se pogovarja z mamo ob krušni peči, v ozadju sobe mirno spijo otroci.

[171] Nikolaj Pirnat: Partizanka, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_01.html
[172] Bernik, Ženske v slovenski partizanski vojski, str. 112.
[173] Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 19.

Slika 42[174]

Partizanka – bolničarka obvezuje ranjenega borca. Kljub velikemu družbenemu preboju so ženske še vedno radi postavljali v tradicionalne vloge.

Poleg nevarnosti sovražnika in predsodkov moških soborcev, so se morale partizanke spopadati tudi s povsem praktičnimi težavami: s pomanjkljivo prehrano, obleko in obutvijo, hudimi zimami, slabimi higienskimi razmerami itd. Toda za osvobodilni boj so bile očitno pripravljene veliko dati in žrtvovati: »Slovenske žene vemo, kam spadamo. Zato gremo tudi me danes v partizane, da doprinesemo tudi me svoj delež h končni zmagi. Z ramo ob rami z našimi partizani se hočemo boriti tudi me, slovenske žene. Boriti se hočemo povsod, na terenu ali s puško v roki ali kot bolničarke, če pa je potrebno, pa tudi s kuhalnico. Prepričane smo, da bodo videli naši tovariši v nas predvsem enakovredne in enakopravne tovarišice, ne pa samo ženske. Ni pravilno, če slišimo od svoji tovarišev samo pomilovalna povelja: »Pojdi kuhat, pojdi prat, pojdi šivat, pojdi lupit krompir« itd. češ, da za drugo tako nisi. Zato bi hotela poudariti dvoje: Prvič, nobeno delo ni manjvredno in poniževalno. Tudi če to delo opravljamo, ga opravljamo zato, ker smo za tako delo bolj priročne kot tovariši, pa se pri tem zavedamo, da smo s tem oprostile takega dela onega tovariša, ki lahko gre v borbo. Drugič pa smo pripravljene ravno tako prijeti za orožje kot naši tovariši. Če bomo imele priliko stopiti v borbo kot naši tovariši, se bomo potrudile, da dokažemo, da se znamo tudi me boriti, da hočemo tudi me uničevati sovražnikovo živo silo. Pripravljene smo iti z našimi tovariši skozi vse težave in jim biti v pomoč.«[175]

---

[174] Ive Šubic: Zbirajte, darujte za Rdeči križ, 1944. Dostopno na: http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0000021612_001.GIF

[175] Zakaj gremo žene v partizane. V: Slovenski partizan, 1942, št. 3, str. 13-14.

Ženske so imele od tega tudi velika pričakovanja za prihodnost: »Tudi me slovenske žene hočemo iti danes v borbo z geslom: Smrt fašizmu – svobodo narodu! Z narodno in socialno svobodo pa si bomo priborile tudi enakopravnost z moškimi.«[176] So tedaj vedele ali pa vsaj slutile, da se njihov boj ne bo nikoli povsem končal?

[176] Prav tam, str. 14.

6. ZAKLJUČEK

Če se vrnemo k hipotezama, opredeljenima v začetku diplomskega dela, moramo vsekakor potrditi, da se protirevolucionarni tabor v svojih vizualnih propagandnih sporočilih giblje izrazito v okviru ženskih tradicionalnih vlog. Ženska je in ostaja na prvem mestu mati ali pa jo v prihodnosti ta vloga še čaka, je varuhinja družine in domačega ognjišča, kar jo ob sočasni uporabi narodnih in verskih simbolov postavlja v širšo vlogo zaščitnice slovenskega naroda in tradicionalnih katoliških vrednot, ki jih večno ogroža komunizem. Bolj aktivne razsežnosti dobi ženski lik s približevanjem koncu vojne, ko se uporablja ne le za mobilizacijo moških protipartizanskih sil kot dotlej, ampak za aktivacijo vseh, ki vidijo v komunizmu največjo nevarnost tako za individualni kot tudi narodni obstoj. Pritrditi moramo tudi drugi hipotezi, da je partizanski tabor ženske v svojih vizualnih propagandnih sporočilih postavljal v aktivne, predvsem pa do tedaj neznane vloge, pri čemer seveda izstopata podobi partizanke in volivke. Toda pri tem moramo dodati, da ti podobi vseeno nista bistveno prevladujoči, ampak se pojavljata še ob drugih, bolj tradicionalnih ženskih vlogah, poleg tega pa obe še vedno ostajata v okviru ženskega in ženstvenega. Partizanko bomo tako pogosteje zasledili pri obvezovanju tovariševih ran kot na čelu napada, volivka pa s svojim glasom na volišču prepušča, da bodo drugi (kot smo videli, so bili to večinoma moški) sprejemali dobre odločitve zanjo in za njene otroke.

Vsekakor pa se moramo na tem mestu dotakniti še enega vidika reprezentacije žensk v vizualnih propagandnih sporočilih. Gre namreč za vprašanje pripisanih atributov, ki žensko definirajo kot spolni objekt/subjekt, oziroma za vprašanje atributov, ki že posegajo na področje seksualnega. Videli smo, da je ženska v vsakih od opredeljenih sedmih vlog postavljena tako v vlogo objekta kot subjekta, odvisno pač od propagandistovega namena. Njeno telo tako postaja alegorija, bodisi domovine, naroda, družine, ki kličejo po zaščiti ali pa neizmerne žrtve in poguma. Ker so ji pripisane take vloge, se njena seksualnost nekako utopi, razblini, njena podoba postaja aseksualna. Do neke mere predstavljajo izjemo posamezna propagandna sporočila protirevolucionarne strani, ki apelirajo na boj proti komunizmu skozi prizmo zaščite spolne nedotakljivosti »lastnih« žena in deklet, kar je vidno zlasti pri dekletih. Več pozornosti se je temu posvečalo v tekstualnih sporočilih, kjer denimo obojestransko očitanje o promiskuitetnem obnašanju žensk ali poročila o posilstvih sploh niso redkost. Ta material vsekakor nudi še številne možnosti za nadaljnja poglabljanja, toda v našem primeru smo se morali držati izhodišča, da preiskujemo vizualna propagandna sporočil.

Politične sile, ki so nasprotovale polnopravnemu vstopu žensk v sfero javnega, so bile leta 1945 poražene, a tudi v zmagovitem političnem taboru se je še naprej ohranjal »večkrat komaj prikrit atavičen strah pred žensko prevratniško močjo in kvarnimi posledicami njenega delovanja v politiki.«[177] Ženska enakopravnost, pridobljena v izrednih razmerah vojne, tedaj ni dopuščala glasnih nasprotujočih odzivov, saj je bil boj proti okupatorju na prvem mestu, udeležba žensk pa je bila v njem nujna. Ženske so se odzvale, izkazale ter h končni zmagi partizanskega tabora doprinesle velik in nenadomestljiv delež. Toda propagandni diskurz je takoj po vojni dobil izrazito pronatalistični prizvok. Čas pogumnih partizank je bil mimo in strani časopisov ter plakatov so zapolnile podobe mater. Socialistična mati sicer ostaja pogumna, trdna in opravlja številne nove vloge: aktivno sodeluje pri obnovi porušene domovine, se poklicno usposablja, izobražuje, razvija in udejstvuje v političnem ter kulturnem življenju, toda oblasti ostaja poslušna in ubogljiva, njeno najvišje poslanstvo pa (p)ostaja vzgoja novega rodu. Kot taka je lahko največ doprinesla k uspehu nove ljudske oblasti, hkrati pa je predstavljala protiutež preveč samosvojim, ambicioznim posameznicam, ki bi utegnile v politiko vnesti meščanske, feministične tendence in s tem žensko vprašanje postaviti izven okvira skupnega boja in ciljev ljudske oblasti, česar se je KPS bala že pred vojno in je imela zato do tega izrazito izključujoč odnos.[178]

Slika 43[179]
»Ljudski državi sta mati in otrok vir vseh njenih moči za izpolnitev Titovih petletk.« Novi časi, nove naloge, stare podobe.

Revolucionarni preboji na področju ženske emancipacije med drugo svetovno vojno so nesporni, toda tradicionalnih predstav o družbeni vlogi moškega in ženske niso nikoli povsem

[177] Verginella, Naše žene volijo, 73.
[178] Prav tam, str. 77–79.
[179] Zoran Didek: Teden matere in otroka, 1947. V: Cvetka Požar (ur.): Vsi na volitve! Plakat kot politični medij na Slovenskem 1945-1999. Ljubljana 2000, str. 12.

odstranili. Tudi nova oblast, čeprav je podpirala žensko udejstvovanje na političnem področju, se ni bila pripravljena odreči tradicionalnemu ženskemu poslanstvu – materinstvu. Dediščina stoletja starih predstav o vlogah obeh spolov je bila pregloboka, čas pa prekratek, da bi prišlo do tako korenitih premikov v človeških glavah. Navsezadnje so bili tudi revolucionarji otroci starega režima.

7. VIRI IN LITERATURA

7.1 Viri

Arhiv Republike Slovenije
AS 1887 – Zbirka narodnoosvobodilnega tiska
AS 1902 – Zbirka tiskov nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja in tiskov politične sredine (1941 – 1945)

7.1.1 Časopisni članki

Anoninimno:
Grozni boljševiški zločini v Vzhodni Prusiji. V: Jutro, 7. 11. 1944, št. 255, str. 1.
Isti ljudje, ista sredstva, isti zločini. V: Slovenski dom, 7. 10. 1944, št. 40, str. 8.
Komunistični partizani uničujejo naše ljudstvo. V: Slovenec, 30. 8. 1942, št. 199, str. 2.
Krščanske žene v OF. V: Slovenski poročevalec, 14. 11. 1942, št. 43, str. 7.
Katera žena bo Slovencem vzgojila nov rod. V: Slovenec, 4. 6. 1944, št. 127, str. 3.
Nov primer vztrajnega odpora proti okupatorju. V: Naša žena, marec 1945, št. 12, str. 12.
Obrazi iz 'prve prave slovenske narodne in ljudske vojske'. V: Slovenski dom, 23. 9. 1944, št. 38, str. 5.
Resnična ozadja komunistične Osvobodilne fronte. V: Slovenec, 13. 1. 1944, št. 9, str. 3.
Slovenske matere in žene! V: Našim ženam, november 1942, št. 1, str. 15.
Slovenskim ženam. V: Slovenski poročevalec, 28. 6. 1942, št. 25, str. 4.
Vloga in usoda ženske v slovenski rdeči revoluciji: V: Slovenski dom, 29. 1. 1944, št. 4, str. 6.
Vojna in naše žene. V: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 13, str. 25.
Zakaj gremo žene v partizane. V: Slovenski partizan, 1942, št. 3, str. 13–14.
Zdrava družina – zdrav in krepak rod. V: Slovenec, 3. 10. 1944, št. 224, str. 2.
Zver se je prebudila. V: Slovenski dom, 5. 2. 1944, št. 5, str. 4.

Brcar, Marija: Pismo neznanemu domobrancu. V: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 16, str. 10.

Jankovič, Janko: Slovenske žene in komunizem. V: Jutro, 27. 11. 1943, št. 268, str. 1–2.
Kidrič, Boris: Aktivizirajmo žene! V: Slovenski poročevalec, 9. 12. 1944, št. 39, str. 1.
Kidrič, Boris: Pravica in njena uporaba. V: Slovenski poročevalec, 19. 1. 1945, št. 2, str. 1.
Kunstelj, France: Tebi slovensko dekle… O nalogah slovenskih mladenk pri preobražanju našega ljudstva. V: Slovenski dom, 29. 7. 1944, št. 30, str. 3.
Rus, Josip: Zavednost slovenske žene. V: Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 7–10.
Šušteršič, Mirko: Beseda našemu ženstvu. V: Jutro, 11. 3. 1945, str. 3.

7.1.2 Brošure

Galovič, Francka: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana: Salezijanski inspektorat, 1944. AS 1902, f. 1.
Ločnik, Primož: Komunizem – njegov pravi obraz. Ljubljana: Slovenec, 1943. AS 1902, f. 1.
Vilma: Vigred. Nekaj misli slovenskim dekletom, n. d. AS 1902, f. 69.
Zakonsko in družinsko življenje v Sovjetski zvezi, n. d. AS 1902, f. 69.

7.1.3 Letaki

Boljševiška kuga. Nikoli ne smejo priti na Gorenjsko! n. d. AS 1902, f. 28.
Pismo slovenskim ženam in dekletom, n. d. AS 1902, f. 32.
Skrunilci žensk na delu, n. d. AS 1902, f. 28.
Slovenke! GO SPŽZ, marec 1944. AS 1887, f. 86.
Tebi slovenska žena in slovenska mati, n. d. AS 1902, f. 24.

7.1.4 Slikovno gradivo

Slika 1: Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 1.
Slika 2: Zakonsko in družinsko življenje v Sovjetski zvezi, n. d., str. 2. AS 1902, f. 69.
Slika 3: Vilma: Vigred. Nekaj misli slovenskim dekletom, n. d., str. 1. AS 1902, f. 69.
Slika 4: Naša žena, julij 1943, št. 9, str. 3.
Slika 5: Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 10.
Slika 6: Slovenke pod Karavankami, januar 1943, št. 1, str. 14

Slika 7: Slovenke pod Karavankami, januar 1943, št. 1, str. 1.

Slika 8: Gorenjec, boljševizem ogroža tudi tvoj dom in tvojo družino! n. d. AS 1902, f. 28.

Slika 9: Amnestijski razglas Vrhovnega komisarja za Jadransko primorje Rainerja (1. 5. 1944), 1944. AS 1902, f. 24.

Slika 10: Tvoje žrtve so zastonj! n.d. AS 1902, f. 28.

Slika 11: Namesto kruha in zaslužka umor in smrt, 1944. AS 1902, f. 28.

Slika 12: Vaša vera je v nevarnosti! n. d. AS 1902, f. 27.

Slika 13: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana 1944, str. 1. AS 1902, f. 1.

Slika 14: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana 1944, str. 2. AS 1902, f. 1.

Slika 15: Vladimir Lakovič: Kultura fašizma, 1941. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_09.html, 17. 2. 2009

Slika 16: Ive Šubic: Da se ne ponovi. Uničujmo fašizem, 1945 V: Bajt, Drago et al.(1996): Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 2: 1941–1991. Ljubljana: Nova revija.

Slika 17: Naša žena, marec 1945, št. 9, str. 12.

Slika 18: Slovenski dom, 7. 10. 1944, št. 40, str. 8.

Slika 19: Frauenmörder – Morilci žena, 1944. AS 1902, f. 28.

Slika 20: Slovensko domobranstvo, 3. 8. 1944, št. 1, str. 16.

Slika 21: Alenka Gerlovič: Žene – steber našega zaledja, 1945. Dostopno na: http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0000040300_001.GIF, 17. 2. 2009

Slika 22: Naša žena, december 1944, št. 8, str. 1.

Slika 23: Slovensko domobranstvo, 1944, št. 12, str. 19.

Slika 24: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 15, str. 28.

Slika 25: Slovensko domobranstvo, 1944, št. 16, str. 4.

Slika 26: Ive Šubic: Slovenska žena si je sama priborila volilno pravico, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_17.html, 17. 2. 2009

Slika 27: Slovenec, 4. 6. 1944, št. 127, str. 3.

Slika 28: Ive Šubic: Slovenska žena! 1945(?) Hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Slika 29: Vito Globočnik: Junaške žene Jugoslavije! 1945. Hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Slika 30: Ive Šubic: Slovenka svobodna si in prvič boš volila, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_16.html, 17. 2. 2009

Slika 31: Slovenski dom, 29. 7. 1944, št. 30, str. 3.

Slika 32: Boljševiška kuga. Nikoli ne smejo priti na Gorenjsko! n. d. AS 1902, f. 28.

Slika 33: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 16, str. 1.

Slika 34: Slovensko domobranstvo, 1945, št. 16, str. 10.

Slika 35: Marijan Tršar: Brat – brata, 1943. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_d_20.html, 17. 2. 2009

Slika 36: Slovenski dom, 23. 9. 1944, št. 38, str. 5.

Slika 37: Slovenski dom, 23. 9. 1944, št. 38, str. 5.

Slika 38: Jutro, 27. 11. 1943, št. 268, str. 1.

Slika 39: Jutro, 27. 11. 1943, št. 268, str. 1.

Slika 40: Nikolaj Pirnat: Partizanka, 1944. Dostopno na: http://www.muzej-nz.si/slo/plakati_p_01.html, 17. 2. 2009

Slika 41: Naša žena, junij 1943, št. 8, str. 19.

Slika 42: Ive Šubic: Zbirajte, darujte za Rdeči križ, 1944. Dostopno na: http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0000021612_001.GIF, 17. 2. 2009

Slika 43: Zoran Didek: Teden matere in otroka, 1947. V: Cvetka Požar (ur.): Vsi na volitve! Plakat kot politični medij na Slovenskem 1945-1999. Ljubljana 2000, str. 12.

7.2 Strokovna literatura

Antić, Milica G. (1999): Pomen volilne pravice za ženske. V: Antić, Milica G. (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, str. 11-19.

Bernik, Valerija (2002): Ženske v slovenski partizanski vojski (1941–1945). V: Jelušič, Ljubica, Pešec, Mojca (ur.): Seksizem v vojaški uniformi. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, str. 106-126.

Čepič, Zdenko; Guštin, Damijan; Ivanič, Martin (2005): Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Deželak Barič, Vida (1999): Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941–1945. V: Antić, Milica G. (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, str. 21-40.

Deželak Barič, Vida (2004): Politizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne. V: Žižek, Aleksander (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 317-322.

Dobaja, Dunja (2004): Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. V: Žižek, Aleksander (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 361-365.

Ferenc, Tone (ur.) (1964): Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. 2, April 1942–julij 1942. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Ferenc, Tone (1991): Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Knjiga 3: Mi volimo. Ljubljana: Mladika.

Ferenc, Tone (1999): Ženske in volilna pravica. V: Antić, Milica G. (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, str. 61-69.

Ferenc, Tone (2006): Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Gabrič, Aleš (2004): Od moškega do unisex šolstva. V: Žižek, Aleksander (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 215-221.

Gašparič, Jure (2005): SLS ob začetku druge svetovne vojne. V: Fischer, Jasna: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Gerk, Stana; Križnar, Ivka; Ravnikar – Podbevšek, Štefanija (ur.) (1970): Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov, II-2. Ljubljana: Borec.

Guštin, Damijan (1996): Žrtev kot objekt in subjekt vojne (Slovenski tisk o žrtvah v letih 1941 – 1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, l. XXXVI, št. 1–2, str. 189-200.

Jeraj, Mateja (2005): Slovenke na prehodu v socializem: (vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Jeraj, Mateja (2003): Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti v Sloveniji (1943–1953). V: Arhivi, l. 26, št. 1, str. 161-178.

Jowett, Garth S; O'Donell, Victoria (1999): Propaganda and Persuasion. 3rd Edition. Thousand Oaks, New Delhi, London: Sage.

Kecman, Jovanka (1978): Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju.

Klanjšček, Zdravko (1993): Narodni heroj. V: Enciklopedija Slovenije, 7 (Marin – Nor). Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 312.

Kordiš, Meta (2006): Gospodična, vi ste lepi kot plakat: plakat v Ljubljani med obema svetovnima vojnama. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.

Kresal, France (2004): Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: Žižek, Aleksander (ur.): Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 171-176.

Kotnik Dvojmoč, Igor (2002): Omejevalni dejavniki pri vključevanju žensk v oborožene sile. V: Jelušič, Ljubica, Pešec, Mojca (ur.): Seksizem v vojaški uniformi. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, str. 28-66.

Lešnik, Doroteja; Tomc, Grega (1995): Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukman, Rozalija (ur.) (1978): Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. 5, Januar–februar 1943. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Matijevič, Jožef (1995): Likovno ustvarjanje na Dolenjskem: 1941-1945. Novo mesto: Dolenjski muzej.

Mlakar, Boris (1982): O političnih programih slovenske kontrarevolucije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. XXII, št. 1-2, str. 211-221.

Mlakar, Boris (2004): Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, l. XLIV, št. 1, str. 39-48.

Nećak, Dušan; Repe, Božo (2003): Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Prunk, Janko (2001): Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških političnih sil pred drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, l. XLI, št. 2, str. 21-30.

Repe, Božo (1999): Pomen prvih povojnih volitev in z njimi povezanih sprememb za žensko emancipacijo v Sloveniji. V: Antić, Milica G. (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, str. 87-99.

Slapšak, Svetlana (2005): Ženske ikone 20. stoletja: 60 antropoloških esejev. Radovljica: Didakta.

Šorn, Mojca (2003): Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga. V: Prispevki za novejšo zgodovino, l. XLIII, št. 1, str. 65-74.

Tominšek Rihtar, Tadeja (2007): Žrtve druge svetovne vojne in povojnega nasilja (1941-1946). V: Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu: slovenski zbornik 2007. Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, str. 319-328.

Tomšič, Vida (1978): Ženska, delo, družina, družba. Ljubljana: Komunist.

Tomšič, Vida (1978): Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk. Ljubljana: Komunist.

Tramšek, Sonja (1993): Naša žena. V: Enciklopedija Slovenije, 7 (Marin – Nor). Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 340.

Ule, Mirjana; Kline, Miro (1996): Psihologija tržnega komuniciranja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Ule, Mirjana (2005): Psihologija komuniciranja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Velikonja, Mitja (2003): Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij. Ljubljana: Študentska založba.

Verginella, Marta (1999): Naše žene volijo. V: Antić, Milica G. (ur.): Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, str. 71-84.

Vreg, France (2000): Politično komuniciranje in prepričevanje: komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.